ТАРАС БУЛЬБА

За повістю М. В. Гоголя

ДВІР БУЛЬБИ

— А повернись-но, сину! Який-бо ти смішний,— каже Бульба до синів, намагаючись повернути Остапа, щоб оглянути його з усіх боків. Остап, однак, не повернувся.

Тарас Бульба з синами стояв посеред великого двору. Двір поріс споришем. Спереду невеликий старосвітський полковницький будинок, соломою вкритий. На стрісі мох і навіть кущик жита. Праворуч комора дерев'яна, рублена. Між коморою та будиночком ворота й хвіртка. Біля воріт дві тополі. Ворота відчинені. Видно, що сини тільки що заїхали в двір. Тут стояли їх коні й слуги. За воротями — кілька вершників. У хвіртку входили сусіди й сусідки. З комори до будинку пробігла моторна дівчина.

— І отак у вас усі ходять в академії?

Остап і Андрій хотіли були рушити в напрямку до будиночка:

— Ого, які на вас довгі свитки! Ні, та й свиткиї А побіжи-но котрий з вас. Подивлюся, чи не шелепнеться він об землю, заплутавшись у поли.

І вже Бульба хотів був примусити побігти Андрія.

— Ну, годі. Не смійтеся, батьку,— промовив нарешті старший з них, Остап.— Чого сміятися?

— Диви, який пишний. А чом би й не сміятися?

— А так. Хоч ви мені й батько, а як будете сміятися, то, їй-богу...

Бульба не дав Остапові вимовити останнє слово.

— І... Ах ти ж, вражий синуї Як? Батька? — і здивований Бульба відступив на кілька кроків.

— Так хоч би й батька. За образу не подивлюся й не уважу нікому,— промовив Остап.

Тарас дивиться на Остапа такий здивований, начебто це був і не Остап зовсім, а не знать що.

— То як же ти хочеш зі мною битися? Хіба навкулачки?

— Та вже як прийдеться.

— Ну, давай навкулачки,— сказав Тарас, засукавши рукави.— Подивлюся я, що за митець у кулаці.

І от батько з сином замість привіту після довгої розлуки почали молотити один одного. На ґанок вибігла мати:

— Тарасе... Боже мій!.. Дивіться, люди добрі: здурів старий. Діти приїхали додому, більше як рік їх не бачили, а він вигадав казна-що, навкулачки битися. Тарасе!

— А він здорово б'ється! — сказав Бульба, напів-обертаючись до жінки й оправляючись після ударів.— їй-бо, добре. Славний буде козак...

— Ну, здоров, синку. Почоломкаємось. — І стали батько з сином цілуватися.

— Добре, синку. Отак лупцюй кожного, як мене колотив. Нікому не попускай.

— А ти, байбасе, чого стоїш, руки звісив,— звернувся Бульба до Андрія.— Чого ж ти, собачий сину, не відлупцюєш батька?

— От іще що вигадав, — сказала мати, обіймаючи Андрія.— І влізе ж таке в голову, щоб рідне дитятко та батька било. Дитятко молоде, таку дорогу проїхало, йому б тепер відпочити та попоїсти чого-небудь...

— Е, та ти мазунчик, я бачу, — зауважив Бульба.— Не слухай, синку, матері: вона баба, що вона знає?

І рухом руки Бульба підкликав до себе Андрія.

— Бачите шаблю? Оце ваша мати. А академія і всі ті книжки, букварі й філозофія — все це казна-що, і чхав я на все це...

— Тарасе...

— Помовч... А от краще я вас на тому тижні виряджу на Запорожжя. От де наука! От де школа! Отам тільки й наберетеся розуму.

— І... один тиждень дома... Боже ж мій...— почувся плач матері,— і погуляти їм, бідним, не доведеться...

Плакала, тужила мати.

— Ну, годі скиглити, стара,— сказав Бульба.— Козак не на те, щоб возитися з бабами. Ти б сховала їх собі під спідницю та й сиділа на них, як квочка на яйцях!

Мати подивилась з докором на Бульбу й пішла.

— Іди, іди та постав нам мерщій на стіл усе, що є! — гукав Бульба услід жінці.— Нам не треба пампушок, медяників... маковників та всяких там пундиків! Тягни нам цілого барана. Та горілки, та не з озюмом та всякими там витребеньками, а чистої, щоб грала, як скажена.

Бульба засміявся, як гроза, і рушив з синами до світлиці.

СВІТЛИЦЯ БУЛЬБИ

Бульба з нагоди приїзду синів запросив усіх сотників і всю полкову старшину, хто тільки був на місці. Гості сиділи за столом у світлиці, прибраній на смак того часу. Був вечір.

— Ну, боже ж благослови. Здорові будьте, синки! І ти, Остапе, і ти, Андрію. Дай же, боже, щоб на війні нам завжди щастило.

— Дай, боже,— промовив тихенько осавул Дмитро Товкач.

— Щоб бусурманів били, і турків били, і татарву били, а коли й ляхи почнуть щось проти віри нашої чинити, то й ляхів щоб били.

— Та дай же, боже,— згодився Товкач. Бульба до Андрія:

— А як по-латині горілка? Не знаєш? От дурні, синку, були латинці: вони й не знали, що існує на світі горілка... Як пак той прозивався, що латинські вірші писав? Я на грамоті розуміюся не дуже, отож і не знаю, Горацій, чи як?

Останні слова Бульба промовив, звертаючись до Товкача.

Остап і Андрій:

— Бач, який батько? — пошепки сказав Остап Андрієві.

— Все старий сич знає, а прикидається.

— Ось гляньте, які молодці! На Січ їх скоро пошлю! — радів підпилий Бульба, показуючи Товкачеві та іншій старшині Остапа й Андрія.

Товкач:

— Святе діло.

— Я думаю, архімандрит не давав вам і понюхати горілки. Признавайтеся, синки, добре вас шмагали березовими віниками? — казав далі Тарас, звертаючись до синів.

— Нічого, батьку, згадувати. Що було, те пройшло,— відповів стримано Остап.

— Хай тепер спробує,— сказав Андрій,— хай тепер хто зачепить! От хай тільки навернеться тепер яка-не-будь татарва! Буде вона знати козацьку шаблю!

— Добре, сину! їй-бо, добре! Та коли вже на те пішло, то й я з вами їду,— захвилювався Бульба, немов дивуючись, як це він не додумався до цього зразу.

— Якого біса мені тут сидіти! — здивувався Бульба, звертаючись до Товкача.— Щоб я став гречкосієм, пічкуром. Доглядати вівці та свині та з жінкою бабитися! А хай воно пропаде.— До синів: — Поїду з вами на Запорожжя. Ій-бо, поїду! Га?! Чому ж бо мені не поїхати?

Старий Бульба гарячився, гарячився, нарешті розсердився зовсім і встав із-за столу. Гордо випроставшись, він тупнув ногою:

— Завтра ж їдемо! Навіщо відкладати? Якого біса ми тут можемо висидіти? Нащо нам ця хата? Для чого усе це? Нащо ці горшки?

Сказавши це, Бульба почав бити й шпурляти горшки і пляшки.

Бідна мати, звикши вже до таких вчинків свого чоловіка, сумно дивилася, сидячи на лавці. Безмовне горе тремтіло в її очах і в міцно зціплених устах.

Бульба добивав посуд — сулії, пляшки зеленого та синього скла, карбовані срібні кубки і турецькі чарки.

ДВІР

Бульба тримає в руках ногу коня і перевіряє, як підігнано підкови. Заглядає коневі в зуби. Кінь не дається. Бульба сердиться.

Серед коней і слуг Бульба підходить до другого коня, до третього. Від коней Бульба покотився, як вогняна куля, через увесь двір від стаєнь до комори. За ним поспішав хвіст челяді. Поруч нього, трохи відстаючи, спішив Товкач.

— Візьмеш, Дмитре, тутечки всю мою владу. Чув? — казав він на ходу Товкачеві.

— Чув. А чого ж не чув? — відповів Товкач.

— А коли часом подам з Січі знак, рушай з полком просто.

Зупинившись біля комори, Бульба звернувся до конюхів, коло яких він тільки що був.

— Ага! Демид! Не забудь же всипати в ясла пшениці, та найліпшої, чув?

І пішов Бульба швидко у відчинену комору.

Бульба з Товкачем знову мчить через двір.

— Е, годі вилежуватись по запічках та годувати глад— • ким тілом мух! — говорить він, може, Товкачеві, а може, й сам собі або ж і всій челяді.

— От! Леванці, баболюби! — сказав він, підійшовши до слуг.

Бульба серед слуг.

— Поїдете: ти, Омельку, ти, Демиде, поїде Порохня, Шпак.

— Батьку, я поїду. їй же богу,— сказав один із слуг.

— Не поїдеш. Не вмієш мовчати. Поїдеш ти, Чорнота, ти, Литвине, ти, Вороний.

Почувся жіночий плач.

— А хто мені там плаче?! —крикнув Бульба.— Вже. Вже закудкудакали! Чортів курятник! — сердився Тарас, шугаючи панорамою від слуг до сіней мимо жіночої челяді.

Бульба в коморі вибирає шаблі, мушкети. Бульба, з мушкетом, на мить замислився.

— Все,— сказав він тихо сам до себе.

Світлиця.

— Ну, діти, спати. А завтра будемо робити, що бог дасть,— сказав Бульба, увійшовши до світлиці.

— Та не стели нам постелі! — звернувся він досить лагідно до жінки, начебто ніякого посуду він і не бив зовсім і нікуди не збирається їхати.— Нам не треба постелі. Ми будемо спати надворі.

Ніч тільки що огорнула небо, й будинок, і двір, і сад, і ставок, і тополі.

Посеред двору на сіні, на килимі, укритий баранячим кожухом, хропів Тарас.

Хропли слуги коло комори.

Спить Остап.

Пасуться коні.

Хропе сторож, що упився з нагоди приїзду паничів. Спить Тарас.

Не спить Андрій. Очі його широко розплющені. До нього долітає хропіння і Тараса, і слуг, і далекий спів дівчат, але він нічого не чує. Він не присутній.

Андрій дивиться на зоряне небо. Поступово перед його очима виникає панночка. Андрій простягає до неї руки. Панночка зникає.

Здоровезний сірий український віл лежить і тихо ремиґає.

До узголів'я сплячих поруч Остапа і Андрія схилилася мати.

Мати розчісувала гребенем волосся Остапа й плакала.

— Сини мої, синочки любі! Що буде з вами? Що жде вас?

Спить Остап. Чути слова матері:

— Забирають вас, щоб не бачити мені більше ніколи, ніколи.

Плаче мати.

— Діти мої, діти! Ой, чи не в першій битві зрубає татарин вам голови?.. Де ж будуть лежати тіла ваші?!

Спить Андрій. Розплющив очі. Перед самими очима сміється панночка. Андрій застогнав уві сні. Весь час чути хропіння Тараса і плач матері.

— ...порубані і покинуті... синочки... Який хижий птах розклює вас?..

Пасуться коні. Один кінь підняв голову, прислухається. Чути тихий плач матері.

КИЇВ

(Спогад у напівсні. Марення. Можливо ввести ще один наплив: або волів, або самого Андрія, або матір, що плаче).

Андрій стоїть на вулиці в Києві. Він про щось мріє. Він увесь ніби передчуває наближення якоїсь надзвичайної події. Раптом вусатий машталір панського берлина, що проїздив мимо, стьобнув його батогом і мало не збив з ніг.

Вулиця старого Києва XVI віку. Бурсак Андрій з шаленою люттю схопив заднє колесо і зупинив ридван. Але машталір ударив по конях, вони рвонули, і... Андрій запоров носом у грязюку. Почувся дзвінкий сміх. Звівши очі, Андрій побачив у вікні красуню панночку: чорнооку і біляву, як сніг, осяяний ранковим рум'янцем сонця.

Панночка сміялася від усієї душі.

Андрій дивився на неї, забувши про грязюку.

Ось він підійшов до її вікна. Вікно зачинилося.

Панночка сиділа перед люстром при світлі свічки і виймала з вух дорогі сережки.

Андрій видрався на дерево, з дерева на дах будинку і спустився димарем каміна.

Опинившись у кімнаті наодинці з панночкою, Андрій раптом зовсім остовпів. Невідома боязкість скувала його. Але він рухався до неї від каміна як зачарований.

Андрій ішов до панночки, тримаючись рукою за серце. І став.

Панночка з жахом дивилася на Андрія. Потім вона підійшла до нього близько і посміхнулася. Потім вона поклала йому на голову блискучу діадему.

Ось вона повертає Андрія вліво і вправо.

Сміється. Надіває на Андрія серпанкову шемізетку з фестонами, гаптованими золотом.

Потім панночка почепила йому на губи сережки. І почала сміятися й радіти, як дитина.

Сміється панночка. Раптом чути стук. Панночка перелякалася.

У дверях з'являється покоївка-татарка. Вона робить панночці знаки.

Панночка підбігла до покоївки і зразу ж зникла з кімнати. Покоївка веде Андрія до вікна. Андрій стрибає через вікно.

Андрій стрибає через паркан. Тут він дістає кілька відчутних ударів киями і нагаями від челяді і, легко стогнучи, тікає.

Андрій стоїть у костьолі. Мимо нього проходить панночка з батьком. Вона дуже привітно посміхнулася йому, як знайомому.

Андрій у гіркому відчаї заплющує очі. На очах сльози.

У небесах возноситься мати божа. Весь час музика органа, дуже тиха.

Спить Андрій. Коло нього мати. Світає.

Андрій підходить до вікна. Те саме вікно, де він уперше побачив свою долю.

Вікно відчиняється, і в ньому з'являється якась поганюча товста мармиза.

Андрій у гіркому відчаї. На очах у нього сльози.

ДВІР

Сидить мати з слізьми на зовсім змученому лиці. Сплять Остап і Андрій.

Уже розвиднілось. Бульба раптом схопився:

— Ну, хлопці, годі спати! Пора, пора! Ага, стара, готуй мерщій нам їсти. Шлях лежить великий.

Бідна стара попленталася до хати. Схопилися Остап і Андрій. Почав оживати весь двір.

СВІТЛИЦЯ

Світлиця Тараса. Тарас. Сини вже переодягнені в пишну козацьку одежу. Товкач, слуги, старшина.

— Ну, сини, все готово. Тепер, за звичаєм християнським, перед дорогою сядьмо. Так,— сказав Бульба.

Усі сіли без винятку.

— Так. Тепер благослови, мати, дітей своїх!—сказав Бульба, встаючи після невеличкої паузи. — Моли бога, щоб воювали хоробро, щоб боронили честь лицарську, щоб стояли за віру Христову, а як ні — хай краще пропадуть, щоб і духу їх не було на світі. Підійдіть, діти, до матері: материна молитва і на воді, й на землі врятує.

Мати обняла дітей, надівши їм невеличкі образки на шию.

— Хай боронить вас... мати божа... Не забувайте, синки...

— Ну, ходім, діти,— сказав Бульба.

Біля ґанку стояли осідлані коні. Бульба скочив на свого Чорта, який скажено рвонувся, відчувши на собі двадцятипудовий тягар.

Мати на ґанку. Побачивши синів уже на конях, вона кинулася до Андрія. Вона вхопилася за його стремено й припала до сідла.

Двоє дужих козаків взяли її обережно й понесли до хати. Плакали жінки. Чути їх стогін і голосіння. Козаки рушили з двору.

Козаки за ворітьми. Вибігла мати, наздогнала Андрія, з незбагненною силою зупинила коня і обняла Андрія. її знову відвели.

Остап і Андрій їхали сумні і стримували сльози, боячись батька.

Проїхавши трохи, вони оглянулись назад. їх хутір немов у землю сховався.

Степ прийняв козаків у свої зелені обійми, і висока трава, обступивши, сховала їх, і тільки чорні козацькі шапки миготіли між колоссям.

Степ щодалі ставав чарівнішим. Уся поверхня землі здавалася зелено-золотим океаном, на якому розбризкано мільйони різних квіток.

— Еге! Що ж це ви, хлопці, так принишкли? — сказав Бульба, прокинувшись від своєї задуми.— Ану, враз всі думки до дідька! Беріть у зуби люльки, та закуримо, та полетимо так, щоб і птиця не здогнала!

І козаки, припавши до коней, зникли в траві.

Вже й чорних шапок не стало видно.

Один тільки струмінь толоченої трави показував слід їх бистрого бігу.

Увечері весь степ одмінився. По темному блакитному небу, немов велетенським пензлем, наляпані були широкі смуги з рожевого золота. Вся музика, що бриніла вдень, стихла й змінилася іншою. Часом з якогось самотнього озера долітав крик лебедя і срібною хвилею котився в повітрі.

Подорожні, зупинившись серед степу, розклали вогонь, ставили на нього казанок і варили собі куліш.

У траві паслися стриножені коні. Андрій лежав і дивився в небо. У небі сяяли мільйони зірок. На мить з'явився образ панночки і зник.

Один раз Тарас показав синам на маленьку цятку, що чорніла далеко, й промовив:

— Гляньте, дітки, он скаче татарин. Ач, собака, тікає... Татарський вершник тікає.

Серед степу блищав Дніпро. Клекотіли пороги. Бульба зупинився. До нього під'їхали сини.

— Синочки, Січ-мати, — сказав схвильовано Тарас, показавши рукою вперед.

Перед ними була Запорозька Січ.

Подорожні в'їхали у передмістя Запорозької Січі. При в'їзді їх оглушили п'ятдесят ковальських молотів, що гриміли в двадцяти п'яти кузнях, напіввикопаних у землі і вкритих дерниною.

Здоровенні, напівголі, спітнілі, бронзові ковалі гатили своїми, тільки їм під силу, молотами по ковадлах, виблискуючи прекрасними зубами. Іскри розліталися на всі сторони. Запорозькі вулкани працювали, як годиться справжнім металістам,— твердо і весело.

Дужі кожум'яки сиділи під дашками ґанків на вулицях і м'яли своїми міцними руками волові шкури.

Теслярі пнулися з своїх могутніх шкір, спускаючи в Дніпро нову чайку. Один з них спіткнувся і, на загальну радість, упав у воду.

Чубаті художники тут-таки щедро вмочали свої "пензлі" в мазниці з дьогтем або смолою і мазали чайку для красоти, здорового приємного запаху і водонепроник-ливості.

Цю смолу тут-таки варили в казанах два запорожці, яких сміливо можна було вважати за чортів, коли б не срібні натільні хрестики, що миготіли на їх чорних голих грудях.

Поруч молоді запорожці витягли на берег волок, цо-вен величезної риби. Риба билася й підстрибувала, як скажена, не справляючи, проте, на двох старих запорожців, що тут-таки сиділи, належного враження.

— І... Хіба це риба! Казна-що, не риба... От колись була риба...— сказав зажурено старий запорожець Ка-сян Бовдюг і плюнув.

• Дрібний бакалійний крамар Янкель Горелік, наточивши з бочки ківш горілки, простяг його вперед і, ви-тягши довгу шию, протяжливо й лагідно гукав:

— Горілка, горілка, добрая горілка-а-а!

Татарин повертав на котках баранячі котки з тістом. Тут-таки на сковорідках смажили те, що тепер називають шашликами, биточками по-козацьки, розбратами з цибулею та іншим.

Біля кузні кували підкови степовим жеребцям. Огирі тремтіли від гніву та іржали в самі небеса, згадуючи своїх подруг.

Але перший, хто трапився назустріч нашим подорожнім, був запорожець, що спав посеред самої дороги, розкинувши руки й ноги.

Запорожець, як лев, розлігся на дорозі. Шаровари з дорогого червоного сукна були вимазані дьогтем, як вияв цілковитої зневаги до них.

Намилувавшись сплячим, Бульба пробирався далі тісною вулицею, що була захаращена майстрами, які тут-таки ремествували, і людьми всіх націй, які наповнювали передмістя Січі, що скидалося на ярмарок.

Минули передмістя. Показалися запорозькі січові курені, вкриті дерниною або повстю. Ніде ніякої сторожі.

Бульбенки були схвильовані і вражені баченим. Дійсність перевершила всі їх сподіванки й бурсацькі мрії. Уся Січ являла незвичайне явище: це було якесь нескінченне бенкетування, бал, що почався бучно і згубив свій кінець. Загальне бенкетування мало в собі щось чарівниче. Юнаки оглядалися на всі боки, забувши про все на світі.

Подорожні в'їхали на широкий майдан, де звичайно збиралася рада. Ціла юрба музикантів заступила їм дорогу. Серед музикантів танцював молодий запорожець, загнувши шапку хвацько набакир і розмахуючи руками.

Він кричав:

— Жвавіше грайте, музики!

І Хома, пропивши цілий світ, з підбитим в сотий раз оком, яке сміється над цим світом, наливав кожному по здоровенному кухлю.

Біля молодого запорожця вже четверо старих вибивали дрібненько ногами, кидались, як вихор, убік... мало не на голову музикантам.

13 1649

193

І раптом, спустившись, неслися навприсядки та били круто й міцно своїми срібними підковами туго втоптану землю.

Грали музиканти.

Хома міряв горілку без ліку.

Танцював уже добрий десяток січовиків.

Милувалися Бульбенки. Земля глухо гуділа на всю округу, і в повітрі далеко розносилися гопаки та тропаки, що вибивалися дзвінкими підковами чобіт.

Танцювали гуляки, що не мали ні рідні, ні кутка, ні родини, нічого, крім вільного неба і вічного бенкетування душі своєї.

— Ех, коли б не кінь! — вигукнув Тарас.— Пішов би, їй-право, пішов би сам у танець.

— А, це ти, Печерице! Здоров був, Козолупе!

— Звідки бог несе, Тарасе? Тарас зупинився.

— Здоров, Кирдяго! Здоров, Густий! Тарас зліз з коня.

— Здоров, Ремінь!

Лицарі поцілувалися взаємно.

— А як Касян? Як Бородавка? Як Колопер? Підситок?

І почув тільки Тарас, що Бородавку повісили, що з Колопера зідрали шкуру під Кизи-Керменом, а Підсит-кову голову відіслали в бочці до самого Царгорода. Похилив голову Бульба і замислено промовив:

— Добрі були козаки! Хай царствують!

Кошовий отаман Запорозької Січі сидів у сінях і кришив тютюн на низенькому пеньку, що правив, очевидно, за стіл. Біля нього сидів писар і підчиняв гусяче перо. За ним стояли дужі загорілі люди, що прийшли, очевидно, здалека. Це новаки. Тут їх приймали в Січ.

— Здорові були, пане кошовий!

— Здоров був!

— Прийміть до товариства.

— Ага... У Христа віруєш?

— Вірую.

— І в святу тройцю?

— Вірую.

— До церкви ходиш?

— Ходжу.

— Ану, перехрестись. Прибулий хреститься.

— Добре. Ну, йди до куреня, куди сам хочеш.

— Здорові були! — сказав другий приходець. Повторення цієї нескладної церемонії прийняття до

Січі перебив прихід Бульби. Судячи з усього, Бульба і кошовий були не тільки одного приблизно віку, але й довго один одного знали.

— Здоров був, пане кошовий!

— Здоров, Тарасе... І в святу тройцю віруєш?

— Вірую,— відповів козак.

— Сідай... І до церкви ходиш?

— Ходжу.

— Еге-е. Що я бачу? Пан кошовий тютюнець готує.

— Ану перехрестись... Так... Іди вибирай курінь. Козак пішов, пішов і писар. Тарас і кошовий лишилися вдвох.

Бульба сів проти кошового і помацав тютюн.

— Добрий тютюн.

— Еге,— протяг тоненьким тенорком кошовий.

— З таким тютюном, та з доброю люлькою, та з добрим товариством... А?.. Слухай, Демиде, ти знаєш, що я думаю?

— Знаю.

— Як знаєш? — здивувався Бульба.

— Ти хочеш погуляти з запорожцями.

— Ну, скажи на милість. Як це ти дізнався?

— А так дізнався, що гуляти ніде,— сказав кошовий, вийнявши з рота маленьку люльку й чвиркнувши набік.

— Як-то ніде? Можна піти на Туреччину або на татарву!

— Не можна.

— Як не можна?

— Так. Ми обіцяли султанові мир.

— Так він же бусурман: і бог, і святе письмо велять бити бусурманів.

— Не можна. Присягали нашою вірою. Не маємо права.

— Як ти кажеш — не маємо права? От у мене двоє синів, обидва молоді. Ще ні разу не були на війні, а ти кажеш — не маємо права, кажеш — не треба.

— Ну, вже не годиться так.

— Так. То, виходить, годиться, щоб пропадала марно козацька сила без доброго діла, щоб не було з неї вітчизні ніякої користі? То для чого ж ми живемо? На якого дідька ми живемо? Ти чоловік розумний, тебе недурно вибрали на кошового. Розтлумач мені, для чого ми живемо?

— А війні все-таки не бувати, ось поглянь...— відповів кошовий, показавши на листа.

Тарас узяв лист, читає півголосом:

— "Я, султан турецький, син Магомета, брат Сонця і Місяця, володар царства Македонського, Малого і Великого Єгипту, цар над царями... м-м... наказую вам..."

— То не бувати війні? — спитав знову Тарас.

— Ні.

— То вже й думати про це годі?

— Годі й думати.

— Ну, добре,— сказав Бульба і пішов.

Зібравши чималий гурт найодчайдушнішого вояцтва, що не раз шарпало Анатолійські береги, тонуло в Чорнім морі, бряжчало кайданами на турецьких галерах, прикуте до важких опачин, запалювало люльки на каф-ських, козловських і сінопських пожежах і все ж таки поверталося порубцьоване, і покарбоване, і невичерпно веселе до Січі-матері,— зібравши, отже, гурт отакого вояцтва навколо горілчаної бочки і посадивши серед них хитрого пройдисвіта рибалку —

поета-писаря, Тарас склав султанові таку відповідь на його грізне послання:

— "Ти — шайтан турецький, проклятого чорта брат і самого люципера секретар! Вавілонський ти кухар, македонський броварник, олександрійський козолуп, великого і малого Єгипту свинопас і байстрюк і нашого бога дурень, свиняча морда, різницька собака, кобиляча... Не годен ти синів християнських мати. Війська твого не боїмося... Землею і водою битимемось з тобою, проклятий сину, чорт би побрав твою матір. Так тобі козаки отвічають. Місяць на небі, год у книзі, числа не знаєм, бо календаря не маєм. День такий, як і у вас, поцілуйте ж ось куди нас..."

Що вже реготу було!.. П'ятеро з них, так ті прямо підійшли, обнявшись, до литавр і... давай чим попало вистукувати.

— А хто там сміє бити в литаври? — спитав довбиш, прокинувшись, і знову заснув.

Всі запорожці, вся Січ зібралася в круг. Ударили ще раз у литаври.

У січовий круг увійшли кошовий, писар і суддя з усіма клейнодами.

Кошовий і старшина скинули шапки і низько вклонилися запорожцям... На всі сторони. Козаки мовчали.

— Що означають ці збори? Чого хочете, панове? — спитав кошовий.

Тарас дав знак п'яній п'ятірці запорожців. Лайка й крики не дали кошовому далі говорити.

— Клади булаву! Клади, чортів сину, зараз же булаву!

— Не хочемо тебе більше! — кричали запорожці. Розлючена в одну мить юрба кинулася до кошового. Бачачи, що кошовому загрожує велика небезпека,

група тверезих кинулась навперейми п'яним. Почався кулачний бій.

Кошовий зрозумів, що розмови тут зайві, вклонився низенько, поклав булаву і пішов.

Булава кошового лежала на землі. Вслід кошовому лунали крики.

— Накажете, панове, й нам покласти свої клейно-ди? — сказали суддя, писар і осавул, готуючись покласти каламар, печатку і жезл.

— Зоставайтесь!..— кричали їм з юрби.

— Ми прогнали кошового, бо він баба, а нам треба чоловіка на кошового,— закричав підпилий Попович, стоячи біля задоволеного Тараса.

Булава на землі. Чути крики:

— Кого ж тепер оберете на кошового?

— Хто ж, панове молодці, підніме булаву? — питає суддя.

— Кукубенка обрати! — крикнув Попович, стоячи біля Тараса.

— Кукубенка! — підхопили братчики.

— Не хочемо Кукубенка. Рано йому ще!

— Молоко ще на губах не висохло, трясця його матері! — кричав старий Бовдюг, явно незадоволений цією недостойною кандидатурою.

— Шила в отамани! Шила! — кричали збоку.

— Шила в кошові! — закричав Голокопитенко.

— Шила! Шила! — підхопила юрба.

— А в гузно тобі шила не хочеш? — заперечив старий козак Карпо Тихий.

Юрба зареготала.

— Який же він козак? Він же прокрався, як татарин! А стонадцять чортів йому, п'яниці...

Очевидно, Тихий далі вкинув якесь дотепне слівце, але через гучний сміх його вже не було чути.

— Бородатого! Бородатого! — почулися крики поза кадром.

— Не хочемо Бородатого! — кричав Тихий з товариством у бік прихильників Бородатого.

— К нечистому Бородатого! — крикнув Устим Гуска.

— Дідько йому в бороду!

— Кричіть Кирдягу! — шепнув Тарас декому.

— Кирдягу! Кирдягу! — кричала юрба.

— Бородатого, Бородатого! — кричали одні.

— Кирдягу! Кирдягу!.. Шила!! — кричали другі. Два запорожці рішуче розійшлися в поглядах.

— Кирдягу! Кирдягу! — кричав один.

— Шила! — кричав другий.

— У гузно тобі шило!

— Кому шило в гузно?

— Тобі!

І тоді один запорожець так затопив у вухо другому, що тому нічого іншого не лишилося, як відповісти тим самим.

— Кирдягу!

— Шила!

— Кирдягу!

— Шила!

Щось подібне відбувалось і в інших групах з тією тільки різницею, що конкурентом Кирдяги називався не Шило, а Кукубенко або Гаркавий.

Козак Мусій Половець збив свого супротивника з ніг, повалив на землю і почав душити.

— Бородатого?

П'яний супротивник, упертий козак Тит Затуливітер, стверджувально закивав головою, за що й дістав од Му-сія по удару за кивок.

Билося вже багато. Але гарне ім'я Кирдяги заглушило всі інші імена.

— Ідіть по Кирдягу! — наказав Бульба, і з десяток козаків кинулись через бурхливу юрбу по Кирдягу. Деякі з них ледве трималися на ногах, так вони встигли набратися.

Кирдяга, старий розумний козак, сидів у курені, немовби й не знаючи про те, що відбувається. Раптом відчинилися двері і до нього вдерлися підпилі посланці.

— Що, панове? Чого вам треба? — спитав Кирдяга.

— Іди, тебе обрали на кошового!

— Змилуйтеся, панове,— сказав Кирдяга,— який з мене кошовий.

— Ступай, кажуть тобі! — кричали запорожці. Двоє з них схопили його під руки і потягли. Кирдяга, проте, уперся і зупинився.

— Та в мене і розуму не стане на таке діло,— відступив трохи Кирдяга. Один з козаків схопив ззаду Кирдягу за комір і штовхнув.

— Не опинайся, чортів сину!

— Та хіба ж не знайшли нікого кращого?

— Ну, йди, ідоле. Приймай честь, собако, коли тобі дають її!

Останні слова козаки промовили вже поза куренем, підштовхуючи Кирдягу ззаду кулаками, стусанами і усовіщаннями.

Коли Кирдягу привели в круг і поставили перед радою, старшина в останній раз запитала:

— Ну, як, панове, чи всі згодні, щоб Кирдяга був кошовим?

— Згодні! — закричала юрба.

Один із старшин узяв булаву і підніс її Кирдязі. Задзвонили дзвони. Кирдяга прийняв булаву. Радісний крик розлігся по всій юрбі:

— Слава!

З відчиненої брами січової Покровської церкви виходив столітній батюшка, з причтом, півчими, корогвами і святою водою.

Кошовий Кирдяга вклонився на всі чотири сторони. А в цей час з народу вийшло четверо найстаріших си-воусих і сивочупринних запорожців. Підійшовши до Кир-дяги, кожний взяв повну жменю грязюки... і поклали Кирдязі на саму чуприну. Мокра земля стекла з його голови.

Потекла по вусах і по щоках і замазала йому болотом все лице.

— Земля єси,— співав церковний запорозький хор. Кирдяга стояв, не рухаючись з місця, і дивився

вперед.

— І отидеші в землю,— чув Кирдяга суворі слова. На останні слова пісні два церковні півчі козаки,

Мартин Стукало і Купріян Рева, викотили з своїх страшних горлянок, немов винні бочки з кам'яного льоху:

— І отидеші в землю.

Земля здригалася від цих голосів і від гучних пострілів на честь нового кошового.

— Пу-гу! Пу-гу! — кричав запорожець невідомим подорожнім, що підпливали на пороні.

— Козаки з лугу!..— почулося здалека у відповідь.

— З чим пливете? — спитав запорожець.

— З бідою! — кричав з порона присадкуватий плечистий козак Опанас Рубан, років п'ятдесяти.

Ті, що пливли, були в обідраних свитках, їх вигляд свідчив, що вони уникнули якоїсь біди. Дехто був майже зовсім голий.

— З якою? — долітав запорозький крик.

— З гіркою та лихою! — відповів Рубан, що любив, очевидно, говорити до ладу.

— Якими вітрами?

— Вітрами та ярами, очеретами та болотами, дурний тебе піп хрестив, що все питаєш. Не бачиш, що з гетьманщини?— сказав Рубан, підходячи до запорожця й товаришів, що вже наспіли, та показуючи їм на своїх обірваних, поранених, страшних супутників.— Здорові були!

— Здорові! А що там на гетьманщині?

— А ви не чули?

— А що?

— Еге, що? Видно, вам татарин клейтухом вуха позатикав.

— Та кажи вже, що там коїться?

— А таке коїться, що й родились, і хрестились, а такого ще не бачили.

— Та кажи вже, сучий сину, чого крутиш? — не витримав нарешті один з козаків.

— Та я думаю...

— Що ти там думаєш? — зовсім уже розсердився козак.

— Думаю, що б тобі, дурневі, сказати, поки збереться рада.

Бурхливі крики обурення і гніву потрясали запорозьку раду.

— Бреше він, пани-брати, не може бути, щоб так страшно осквернляли святу паску...

— Бреше! Не може!.. А чому не може? — кричали і хвилювалися навколо козаки.

— Слухайте! Ще не те скажуї — говорить тихо і зовні спокійно Рубан, стоячи біля кошового перед запорожцями.

— По всій Україні ксьондзи їздять. Знаєте в чому? У таратайках! Та не те біда, що в таратайках, а що запрягають уже не коней, а православних християн.

— Слухайте, ще не те скажу. Вже нехристи-крамарі шиють своїм жінкам спідниці з церковних риз! От які діла. А ви тут сидите та гуляєте, та й не чуєте, що коїться на світі... Тьху...

— А що ж ви, чорт би вашого батька побив, що ж ви робили самі? Шабель у вас не було?..— спитав грізно кошовий Кирдяга.

— Е, пробували. Та що вдієш, коли самих ляхів було п'ятдесят тисяч, та були, ніде правди діти, і наші собаки поміж ними...

— А гетьман, а полковники?

— Та що гетьман?—сказав Рубан.—Гетьмана спекли в мідному бику в Варшаві, а полковників, царство їм небесне, порубано начетверо і розвезено шматками по ярмарках.

Бульба стоїть вражений почутим. Всі веселі витівки походу на Туреччину були вмить забуті. Страшна дійсність постала перед його духовним поглядом у всій своїй суворій неминучості... Похід на Україну... Важка війна з панством польським... Було тихо. Та от почали долітати крики:

— Як? Щоб шинкарі тримали в оренді християнські церкви? Щоб ксьондзи запрягали православних християн у голоблі?

Стояв кошовий і дивився на своє військо, як на розбурхане море. І здавалося, що він виростав на очах.

— Щоб попустити такі муки на Руській землі від проклятих недовірків! — кричав козак Лаврін Швачка, звертаючись до товаришів.

Тут уже не було хвилювання легковажних. Хвилювались характери важкі, міцні.

Захвилювалась, загомоніла Січ. Підбурені десятком розпалених голів, задні ряди запорожців кинулись в бік передмістя...

Не встигли крамарі розбігтися і поховатися, як до містечка вдерлася розлючена юрба запорожців.

Янкеля Гореліка піймали двоє козаків, але йому пощастило вирватися з капкана і втекти за ріг вулиці.

Тарас стояв у таборі коло свого воза і щось наказував слугам. Раптом до нього підбіг Янкель, переслідуваний купкою п'яних козаків.

— Великий пане, ясновельможний добродію! Слухайте! Таких добрих і хороших панів ще на світі не було! — белькотав переляканий Янкель, припавши до Бульби.— Ай! Боже мій, послухайте, ті, що орендарюють на Україні, зовсім не наші! їй-богу, не наші! Вони навіть зовсім не жиди, і начхати я на них хотів. А католиків я й знати не хочу...

П'яна юрба засміялася. Один козарлюга, однак, вихопив шаблю і кинувся було на Янкеля, та Бульба, вчасно схопив його за руку:

— Стій!

— Я знав вашого покійного брата Дороша. Ах, який був лицар! Картиночка! Я дав йому вісімсот цехинів, щоб викупитись з турецького полону,— говорив пополотнілий Янкель.

— Ти знав мого брата? — спитав Тарас.

— Авжеж! Ой, який великодушний був пан!

— А як тебе звуть?

— Янкель.

— Ідіть собі, панове-молодці. І ти йди,— тихо й спокійно сказав Бульба козакові з вийнятою шаблею.— Іди, не доводь мене до гріха.

Кошовий увійшов у круг з суддею та писарем і став на підвищенні. Юрба гомоніла тисячами голосів.

— Поклали ми на раді старшин іти прямо на Польщу. Відплатити панам за все лихо, за сльози, і за смерть, і за зневагу віри нашої. Яка буде воля Запорозького низового війська?

— Згода! — грізно прогриміла Січ. Кошовий надів шапку.

Всі запорожці скинули шапки і шанобливо схилили голови. Кошовий говорив тихо: він давав накази, як вельми досвідчений в ділі козак:

— Обдивіться, все обдивіться гарненько. Полагодьте вози й мазниці, випробуйте зброю.

Здавалося, кошовий виріс на цілий аршин. Це вже був не той несміливий, стриманий виконавець нерозважних бажань вільного народу. Це був деспот, що вмів тільки наказувати. Давав накази він тихо, не вигукуючи, не поспішаючи, виразно, як старий, досвідчений у ділі козак.

— Одежі з собою не брати. Сорочка, двоє шароварів — та й усе. На кожного козака пара коней, горщик саламахи й товченого проса. Додержуйте порядку. Беріть тільки зброю. Та от, панове, кажу наперед: хто в поході нап'ється — без усякого суду, як собаку, за шия-ку. Хто б він не був, хоч і найхоробріший козак... як собаку, звелю застрелити на місці та кинути хижій птиці на поталу. П'яниця в поході не годен

християнського похорону. Молоді, слухайтеся у всьому старших. Про лікування ран слухайте старого Бовдюга.

— Еге ж,— сказав Бовдюг повчально,— якщо черкне куля чи там хтось дряпне шаблею по голові чи по чомусь іншому, не дуже зважайте на таке діло. Розмішайте пороху в чарці горілки, духом випийте, і все минеться. А на рану, якщо вона, приміром, не дуже велика, прикладіть просто землі, замісивши. її слиною. То вона присохне. А якщо рана дуже велика... так тоді прочитайте "Отче наш".

У дерев'яній великій церкві повно запорожців. Запорожці стоять навколішках і щиро моляться. Молільник.

Священик перед царськими вратами кропив свяченою водою. Усі цілували хрест. Співав хор, і дзвонили дзвони.

Далеко потягся у степ козацький обоз.

Вилітали з Січі в степ молоді запорожці, а за ними і вся Січ з литаврами, бунчуками, знаменами.

На одному з обозних возів сидів Янкель. Проїжджаючи мимо, Тарас спинив коня:

— Ти чого тут сидиш? Чи хочеш, щоб застрелили, як горобця?

Янкель на відповідь зробив знак обома руками, немов бажаючи повідомити якусь таємницю. Повідомив:

— Хай пан тільки мовчить та нікому не каже. Між козацькими возами є один мій віз... Я везу всякий запас і провіант по такій ціні, по якій ще ні один жид не продавав. Далібуг, пане, далібуг.

Проїхала група кінних запорожців з піснею. Зупинились запорожці, злізли з коней і повернулися до Січі:

— Прощай, наша Січ-мати, — сказали вони майже в одне слово.— Хай же бог тебе боронить від усякого нещастя!

НЕЗАБАРОМ ВЕСЬ ПОЛЬСЬКИЙ ПІВДЕННИЙ ЗАХІД ЗАТРЕМТІВ ВІД ЖАХУ: "ЗАПОРОЖЦІ!" ВСЕ,

ЩО МОГЛО РЯТУВАТИСЯ, РЯТУВАЛОСЯ... ВСЕ СХОПЛЮВАЛОСЯ й РОЗБІГАЛОСЯ ЗА ЗВИЧАЄМ ЦЬОГО НЕРОЗВАЖНОГО ВІКУ.

Ніч. Удалині бурхає заграва пожежі. Чути тривожний дзвін і далекі крики. Степовим шляхом тікають пани, чоловіки, жінки, старі, обозні, кінні, піші. З жахом озираються назад.

Далекі нічні пожежі. Тікають на смерть перелякані вороги народу.

Величне абатство охоплене нищівним полум'ям. Тріск вогню, й плач дзвону, і втеча.

Величезні готичні вікна суворо дивилися крізь вогонь пожежі. Горять костьольні статуї Христа та божої матері.

На сухому дереві гойдаються повішені домініканці, капуцини та босі кармеліти на фоні бурхливого полум'я. Тікають жінки, падаючи й простягаючи до неба руки, мов крила.

Маленький майдан якогось містечка переповнений біженцями. Переповнені вулиці. Вулицями, відступаючи, мчать польські комонники, топчучи й давлячи народ. Горить навколо. Палають будинки. Усе виносять, що можна винести.

Ранок. Плаче покинута синами мати. Тільки що відірвалися від неї сини і, схвильовані й радісні, кидаються назустріч запорожцям.

Ось ратай кинув свій плуг і, сівши на коня, вирушає вдаль.

Ось вони, десятки до нього подібних гречкосіїв, що плюнули на все на світі, поспішають, хто як може, піші й кінні, вдаль, захоплені невідступною силою, назустріч безмежним полям.

Грає кобзар. Слухають його люди.

Плачуть біля своїх злиденних, нашвидкуруч поставлених хат покинуті матері, сестри.

Упала жінка на курний шлях. Зникає вдалині озброєний вершник — її чоловік.

Суне Запорозька Січ. Майорять знамена й бунчуки. Суне день і ніч.

Тікають юрби ченців, євреїв, панів.

Озираючись на пожежі, метається в розпачі панночка, підхоплена потоком утікачів на захід.

Мчить Андрій, мов п'яний, у посвисті куль, у шабельному блиску.

Співають запорожці. Б'ють у литаври.

ВІЙСЬКО ПОРІШИЛО ЙТИ ПРЯМО НА МІСТО ДУБНО.

...Запорожці на чолі з Андрієм.

Остап з великим загоном, спішившись, кинувся на [ворога].

На голови запорожцям полетіло каміння, бочки, гаряча смола і, нарешті, мішки з піском, що сліпив їм очі.

Кошовий Кирдяга стежив за перебігом бою з явним незадоволенням.

До кошового підбіг запорожець, облитий окропом, з запорошеними очима.

— Ну його з такою війною! Поливають гарячими помиями та піском, начебто не козаки ми, а шершні, прости господи!

— Нічого, пани-браття, ми відступимо... Але нехай я буду поганець-татарин, коли ми випустимо з міста хоч одну душу. Хай дохнуть з голоду, собаки.

Горить хліб на корні.

Пасуться в хлібах запорозькі коні.

Горять скирти.

З жахом дивляться обложені, разом з ними і панночка на пожежі.

Лежали запорожці коло возів і, попихкуючи люльками, з убивчим спокоєм дивилися на місто. Деякі грали у шахи. Деякі грали у довгу лозу.

— До якого ж часу, батьку, будемо отак сидіти? — питався Андрій, якому таке життя було явно не до вподоби.

— А... терпи, козаче, отаманом будеш! — сказав Бульба.— Не той воїн, хто не підупав духом у важливому ділі, а той добрий воїн, хто все витерпить, і хоч би йому що, а він все-таки доскочить свого...

Бульба заснув.

КОШОВИЙ ЗВЕЛІВ ПОДВОЇТИ ПОРЦІЮ ВИНА, ЩО ІНОДІ ВОДИЛОСЯ У ВІЙСЬКУ, КОЛИ НЕ БУЛО ВАЖКИХ ПОДВИГІВ І ПЕРЕХОДІВ.

Поле було вкрите розкиданими по ньому возами з висячими мазницями; біля возів, під возами й подалі — скрізь було видно запорожців, що порозлягалися на траві.

Спали запорожці в мальовничих позах зі зброєю напохваті.

Дебелі воли лежали, підгорнувши під'себе ноги, великими білястими масами і здавалися здалека сірим камінням, розкиданим по схилу поля.

Стриножені жеребці дзвінко іржали біля кобили, обурюючись на свої спутані ноги.

Бульба спав.

Андрій підійшов до одного з возів, виліз на нього і ліг горілиць.

Спали воли. Андрій лежав з заплющеними очима. Раптом з-за воза піднялася й схилилася над ним чудна якась жіноча постать.

— Хто тут? — придушеним голосом промовив Андрій, схопившись одразу за зброю.

У відповідь на це примара приклала палець до вуст і, здавалося, благала мовчати.

— Чш...

— Хто ти?.. Я, здається, тебе знав...

— У Києві, торік...

— Ти татарка? Служниця панночки?! — скрикнув Андрій.

— Чш...— тремтячи, озиралася татарка на всі боки.

— Чого ти тут? Де панночка? Вона жива? — питав Андрій, задихаючись, шепотом.

— Вона тут, у місті.

— У місті?

— Старий пан теж. Він уже воєводою у Дубно.

— Вона вийшла заміж? Ну?

— Вона другий день нічого не їла. У місті голод. Землю їмо...

Андрій остовпів.

— Панночка побачила тебе з міського валу серед запорожців. Сказала—йди скажи лицареві, якщо пам'ятає мене, щоб прийшов до мене, а не пам'ятає, щоб дав мені шматочок хліба для матері. У нього теж є стара мати...

— Але як же ти прийшла?

— Потайником.

— Де він?

— Лицарю!..

— Присягаюся хрестом!.. Ходімо зараз...

— Ради Христа, шматочок хліба...

— Лягай. Я зараз.

Андрій пішов до возів, де зберігалися запаси його куреня.

Підійшовши до возів, він немов забув, чого прийшов. Потім він кинувся до воза і взяв мішок з хлібинами. Потім підійшов до Остапового воза і смикнув з-під голови сплячого мішок так, що Остап схопився з криком:

— Держіть ляха! Ловіть коня, ловіть!!

— Замовкни, уб'ю! — крикнув зляканий Андрій, замахнувшись мішком. Потім вони впали майже разом.

Остап зразу дав богатирського хропака.

Андрій боязко озирався, чи не прокинеться хто.

Одна чубата голова таки піднялася була коло сусіднього воза і, повівши очима, швидко опустилася на землю.

Андрій підійшов до воза з своєю ношею. Закинувши на спину мішки, він кивнув тремтячій від страху татарці і, трохи зігнувшись під тягарем, пішов між рядами сплячих запорожців.

Перед товстим монастирським муром крутий берег увесь поріс бур'яном. Відхиливши хворост, татарка і Андрій знайшли щось схоже на земляний склеп і поринули у нього, немов у провалля, спочатку татарка, а за нею Андрій.

Ідучи темним земляним коридором, вони дійшли до невеличкої площинки, де була, мабуть, капличка. Під стінкою стояв вузенький столик, на зразок вівтарного престолу, і полинялий образ католицької мадонни, ледь-ледь освітленої лампадкою.

Нарешті перед ними з'явились маленькі залізні двері. Андрій постукав. Почувся дужий гук.

Забрязкали ключі. Двері відчинилися. Чернець злягано відступив назад, побачивши Андрія. Андрій пройшов мимо ченця, змірявши його поглядом, повним зневаги й ненависті.

Андрій увійшов до костьолу. Ченці, ксьондзи й миряни стояли навколішках і молилися.

Кілька жінок стояло навколішках, виснажені, як скелети.

Потроху сонячне проміння освітило костьол. Величний рев органа наповнив усю церкву. Він ставав дедалі густіший, перейшов у важкий гуркіт грому і розлігся високо під склепінням. І довго ще громовий гуркіт носився, тремтячи, під склепінням.

І дивувався Андрій величній музиці. Потім він почув, як хтось сіпнув його за полу жупана. Татарка. Вони пішли через церкву.

Вийшовши з церкви на квадратний майдан, Андрій побачив людей, що лежали на дорозі. Це були трупи, а дехто ще конав.

Майже на кожному кроці вражали їх страшні картини голоду; люди; не стерпівши мук по домівках, вибігали на вулицю.

З даху одного дому висіло виснажене тіло: бідолаха не зніс до кінця страждань голоду.

Все з'їли, всю скотину. Ні коня, ні собаки, ні навіть миші не знайдеш у цілому місті.

— Хліба! — закричав якийсь божевільний, кинувшись до Андрія і вчепившись у нього, як тигр.

Андрій відштовхнув його, і він полетів. Спонуканий жалістю, Андрій дістав з кишені і кинув шматок хліба, на який кинувся голодний і, погризши хліб, у страшних корчах сконав.

Опинившись сам у кімнаті, Андрій повернувся вбік і побачив жінку, яка, здавалося, застигла і закам'яніла у якомусь швидкому русі.

Здавалося, немов вона хотіла кинутись до нього і раптом зупинилась.

І він завмер, здивований, перед нею, він відчував у своїй душі побожний страх і стояв нерухомо. Вона підійшла до нього, вражена виглядом козака, що постав у всій красі і силі юнацької мужності.

— Я неспроможна нічим... Один бог може віддячити тобі, великодушний лицарю, не мені — кволій жінці,— і потупила очі.

Увійшла татарка з блюдом нарізаного хліба. Панночка взяла хліб, піднесла до уст і почала їсти. Андрій підійшов і схопив її за руку:

— Досить! Не їж більше! Ти так довго не їла, що хліб для тебе буде отрутою.

І вона зразу опустила свою руку, поклавши хліб на блюдо, і, мов слухняна дитина, дивилася йому в вічі.

— Царице! — вигукнув Андрій.— Що тобі треба, чого ти хочеш? Наказуй мені! Загадай мені службу, найтяжчу, звели мені зробити те, чого не в силі зробити жодна людина,— і я зроблю, занапащу себе. Занапащу! Скажи одне тільки слово. Усього зречуся, залишу, кину, спалю, затоплю. Бачу, що ти інше, небесне створіння, ніж усі ми, і далеко до тебе всім іншим жінкам і дочкам. Ми не достойні бути твоїми рабами. Тільки небесні ангели можуть слугувати тобі.

Здивована, напруживши свій слух, щоб не пропустити жодного слова, пильно слухала панночка цю мову. І подалося вперед її прегарне обличчя. Відкинула вона далеко назад докучливе волосся, розкрила вуста і довго дивилася так... І очі її раптом понялися сльозами. Хутко охопила вишиту шовком хустину, накинула собі на обличчя і довго сиділа, відкинувши назад свою прегарну голову.

— Скажи мені одне слово,— промовив Андрій і взяв її за руку.

Вона мовчала.

— Чого ти така сумна? Скажи мені, чого ти така сумна?

Вона жбурнула геть від себе хустку, відкинула своє довге волосся, що падало їй на очі, і вся розлилася в жалібних словах, вимовляючи їх тихим, тихим голосом:

— Нещасна мати, що породила мене на світ. Лютий кат — моя жорстока доля. Ні до кого з усього цвіту нашого лицарства, ні до кого з них не причарувала мого серця, а причарувала моє серце до чужого, до ворога нашого.

І панночка впала навколішки.

— За що ж ти, пречиста божа мати, так невблаганно караєш мене? Перед кінцем своїм мені довелося побачити його (показує на Андрія) і

почути слова кохання, якого не знала я. Треба,, щоб він словами своїми пошматував моє серце, щоб іще страшнішою здавалася мені смерть моя. Прости мої гріхи, свята божа мати... Нема щастя на світі, нема...

Андрій кинувся до панночки і підняв її.

— Ти не помреш! Присягаю моїм народженням! Коли ж нічим — ні силою, ні молитвою, ні відвагою не можна буде відвернути долі лихої — помремо разом, і спершу я помру перед тобою, і хіба тільки мертвого мене розлучать...

— Не обманюй, лицарю, і мене, й себе. Знаю я, на велике моє горе, що тобі не можна любити мене, і знаю, яка обітниця і обов'язок твій. Тебе кличуть батько, товариші, вітчизна, а ми — вороги тобі.

— А що мені батько, товариші і вітчизна? — сказав Андрій, випроставшись.— Нема в мене нікого. Нікого! Хто сказав, що моя вітчизна — Україна? Вітчизна те, чого прагне душа наша. Вітчизна моя — ти. Ти моя вітчизна! І все, що тільки є,— все віддам за таку вітчизну.

На мить остовпівши, мов прекрасна статуя, дивилася вона йому в вічі і раптом заридала і з дивною жіночою рвучкістю кинулася йому на шию.

У запорозькому таборі все спало. І ніхто не чув, як підкрався польський загін, що поспішав до Дубно, на виручку обложеним, і як почав він рубати і колоти сонних запорожців і в'язати курінного Переяславського куреня старого козака Хліба та інших козаків, як відчинилася кріпосна брама і прийняла сміляків, яких переслідували, прокинувшись, запорожці.

І вони не чули: Андрій поцілував панночку в уста, що припала до щоки його, і не байдужі були вуста. Вони відповіли тим самим, і в цьому обопільно злитому поцілунку відчувалося те, що один тільки раз у житті дано відчути людині.

І ЗАГИНУВ КОЗАК! ПРОПАВ ДЛЯ ВСЬОГО КОЗАЦЬКОГО ЛИЦАРСТВА! ВИРВЕ СТАРИЙ ТАРАС СИВЕ ПАСМО З СВОЄЇ ЧУПРИНИ І ПРОКЛЯНЕ І ДЕНЬ І ГОДИНУ, КОЛИ НАРОДИВ НА ГАНЬБУ СОБІ ТАКОГО СИНА.

Цей напис іде на нічному загальному плані, де польський загін, увійшовши до кріпості, веде половину Переяславського куреня або де лежать порізані лицарі, з осклянілими очима, немов дивуючись своїй несподіваній смерті.

Ранній ранок. Тарас стояв між возами і, роздивляючись на всі боки, питав себе:

— Андрій... хм... Куди б це подівся Андрій? Не придумаю. Забрали сонного в полон? Та не з таких Андрій. І між убитими теж не видно.

Похнюпивши голови, козаки шанобливо стояли перед кошовим Кирдягою.

— Так от що, панове-братове, скоїлося цієї ночі. От до чого довела горілка... От яку наругу вчинив нам ворог! Отак понапиватися, га?

— Стривай, батьку,— сказав незамайківський курінний отаман Кукубенко.— Хоч воно, так би мовити, й не по закону перечити, коли говорить кошовий перед військом, але твій докір воїнству несправедливий. Адже не було такого припадку... в поході чи в роботі, а тут же ні посту, ні іншого християнського воздержания не було. Отож гріха тут нема.

Промова курінного сподобалася козакам. Вони попіднімали голови, багато з них схвально кивнули головою.

— А таки правда.

— Добре сказав Кукубенко.

— А правду сказав. Що ти скажеш на це? — звернувся до Кирдяги старий Бовдюг.

— Скажу тобі, Кукубенку, спасибі. Ще не велика мудрість сказати вірне докірливе слово, а більша мудрість сказати таке слово, яке, не поглумившись над бідою чоловіка, підбадьорило б його і дало б йому духу.

— Добре слово,— почулося в рядах запорожців.

— Слухайте ж, панове! — говорив далі кошовий.— Брати кріпость, дертися, підкопуватися...

— А...— махнув рукою Бовдюг.

— Ритися й лазити, як це роблять німецькі майстри,— хай їм враг з такою роботою! — і негоже, і не козацьке діло.

— Ет...— сказав Бовдюг, вклавши в цю коротеньку фразу все своє презирство до суєти і марності недостой-них козака-вояки чужоземних вигадок.

— Народ у кріпості голодний. Довго вони не видержать.

— Полаяти б їх треба,— порадив Бовдюг,— от вони й повискакують. Не люблять пустоголові пани доброї лайки.

— Розділяйтеся на три купи і ставайте на три дороги перед трьома брамами.

Тарас стояв біля своїх возів.

— Ну, куди б це Андрій подівся?

— Пане полковнику, пане полковнику! — забалакав, підійшовши, Янкель поспішним і уривчастим голосом.— Я був у місті, пане полковнику.

— Який же враг тебе заніс? — здивувався Тарас.

— Як тільки на світанку я почув гамір і козаки зачали стріляти, то я побіг до міської брами. Бачу — входить військо. То я за ним.

— Що ж ти робив у місті? Бачив наших?

— Аякже! Наших там багато: Іцько, Рахум, Самуй-ло, Хайволох.

— Та пропади вони пропадом! Я тебе про наших запорожців питаю!

— Наших запорожців я не бачив, а бачив пана Андрія.

— Андрія? Зв'язаного?

— Ні!!! Тепер він такий пишний лицар... Далібуг, я й не пізнав. І наплічники в золоті, і нарукавники в золоті, і шапка в золоті, і на поясі золото, і скрізь золото і тільки золото. Бульба остовпів.

— Навіщо ж він надів чуже вбрання?

— Тому, що воно краще, тому й надів.

— Хто ж його приневолив?

— Він перекинувся.

— Як перекинувся?

— Перекинувся на їх бік. Він уже зовсім їхній.

— То це, виходить, він, по-твоєму, продав отчизну й віру? Брешеш!

— Я ж не кажу, що він продав. Я сказав тільки, що він перекинувся до них.

— Брешеш, нехристе! Такого діла не було на християнській землі! Ти плутаєш, собако!

— Як плутаю? Коли пан хоче, я скажу, чого він перекинувся до них.

— Ну?

— У воєводи є дочка-красуня. Святий боже, яка красуня! (Тут Янкель постарався показати на своєму обличчі всю красоту панночки).

Тяжко замислився Тарас.

— Там уже всі кажуть, що буде весілля, як тільки проженуть запорожців. Пан Андрій обіцяв прогнати запорожців і пана Тараса,— прошепотів Янкель на вухо Тарасові.

— Брешеш, чортів юдо! — закричав Тарас.— Брешеш, проклятий!.. Уб'ю сатану! Уб'ю!

Тарас вихопив шаблю і побіг за Янкелем між возами.

Польські лицарі, один від одного кращий, стояли на міському валу.

Попереду стояв бундючно, в червоній шапці, оздобленій золотом, буджанівський полковник. Дебелий був полковник, вищий за всіх, і грубший і широкий, дорогий жупан ледве вміщав його.

З другого боку стояв другий полковник — невеличкий, увесь висохлий. Показуючи жваво тонкою рукою, він оддавав накази. Біля нього стояв червонопикий вусатий хорунжий і всяка дрібна шляхта.

Козацькі ряди тихо стояли перед мурами. Не було ні на кому золота. Були на запорожцях прості кольчуги і свити та червоноверхі смушеві шапки. Два козаки виїхали наперед із запорозьких рядів.

Один був молодий, другий старіший, обидва гострі на слова — Охрім Наш і Микита Голокопитенко. Слідом за ними виїхав і Демид Попович, присадкуватий козак, що був під Адріанополем та багато натерпівся на віку своєму, з великим чорним оселедцем і великими, чорними, як смола, вусами.

Гострий був на колюче слово Попович.

— Славні жупани на панах,'та хотів би я знати, чи славна панська сила?

— От я вас! — гукав зверху дебелий полковник.— Всіх перев'яжу! Бачили, як перев'язав я ваших? Виведіть їм на вал запорожців! — крикнув полковник у бік хорунжого. Хорунжий побіг.

До групи полонених запорожців, перев'язаних і без шароварів, підбіг хорунжий.

— Вперед! Ідіть, собачі душі!

І хорунжий люто замахнувся нагаєм на курінного Хліба, що стояв був попереду, але Хліб так ударив ланцюгом хорунжого, що той тільки несамовито зойкнув і упав мертвим на землю.

Три панцирники, однак, схопили Хліба ззаду. Підійшов воєвода і, повернувши голову в бік стрільців, сказав, показуючи на Хліба:

— Застреліть!

— Стривай, пане,— сказав Хліб.— Не віддавай мене на ганебну смерть, як пса. Не стріляй. Ти взяв мене в полон п'яного, коли я спав безборонний. Звели посадити мене на палю, дай мені вмерти достойно лицарською смертю, як умерли батько мій і дід.

І Хліб подивився на воєводу таким страшним поглядом, що воєвода затулив рукою очі. Запорожців повели...

Полонених поставили на валу.

— Не журися, Хлібе! Виручимо! — кричали знизу козаки.

Понурив голову в землю отаман, соромлячись наготи своєї перед своїми ж козаками.

І за одну ніч посивіла міцна голова його.

— Не журися, друзяко,— долинув до нього голос курінного отамана Бородатого.— Біда може з усяким трапитись,— гукав Бородатий.

— Ви, видко, на сонних людей хоробре військо! — говорив, поглядаючи на вал, Голокопитенко.

— От почекайте, ми вам обріжемо чуби! — кричали згори.

— А хотів би я подивитись, як вони нам обріжуть чуби,— говорив Попович, повернувшись перед ними на коні, і потім, подивившись на своїх, сказав: —А хто зна! Може, ляхи й правду кажуть: коли виведе їх он той пузатий, вони матимуть добрий захист.

— Чому ж ти думаєш, вони матимуть добрий захист? — спитав Голокопитенко, знаючи, що Попович уже готується щось пришпилити.

— А тому, що позад нього сховається все військо, і вже чорта лисого з-за його пуза дістанеш кого-небудь списом.

Всі козаки засміялися.

— Відступайте, відступайте швидше від мурів! — закричав кошовий Кирдяга.

Почувся вибух картечі.

Брама відчинилася, і виступило військо.

Спереду гусари.

За ними — кольчужники.

Потім панцирники; за ними всі у мідних шоломах.

— Не давайте їм! Не давайте їм шикуватися в ряди! — гукав кошовий.

— Напирайте всіма куренями! Т'атарівський курінь, нападай збоку! Напирайте ззаду, Кукубенко й Паливодо! Мішайте їх, мішайте, розділяйте!

І вдарили могутньою лавиною козаки.

Збили й змішали ляхів і самі змішалися. Діло пішло на мечі та на списи.

Демид Попович заколов і збив з коня трьох шляхтичів.

Рубан, добрий козак, зчепився теж з одним з найхо-робріших у польському війську, і довго билися вони. Вже подужав був Рубан пана і вдарив його гострим турецьким ножем у груди, та не вберігся: тут-таки звалив його найвродливіший, стародавнього князівського роду лицар і помчав на білому коні далі, рубаючи голови багатьом козакам.

— От з ким би я хотів помірятися силою! — закричав незамайківський курінний Кукубенко і, припустивши коня, полетів прямо йому в тил.

Наздогнавши князя, Кукубенко крикнув нелюдським криком. Озирнувся князь і впав з коня від кулі в лопатку. Кинувся з коня Кукубенко.

Силкувався було князь захищатися шаблею, та Кукубенко підняв палаш і зарубав його.

— Кукубенку! Що ж ти покинув неприбраним таке багатство? — гукнув курінний Бородатий і почав, нагнувшись, знімати з князя турецький ніж, оправлений у самоцвітне каміння, гаманець з грішми, не почувши, як налетів на нього червононосий хорунжий.

Розмахнувся і вдарив шаблею по шиї.

Відскочила і покотилася могутня голова.

Розкрила обурені очі, дивуючись, що так рано розпрощалася з життям.

Налетів на червононосого хорунжого Остап і накинув йому на шию аркан. Почервоніло ще дужче червоне обличчя хорунжого. Очі на лоб

полізли. Хотів був стріляти, та скорчена рука не змогла направити постріл. Куля полетіла в поле. Хорунжий рвонувся на мотузці, упав.

І поволік його по полю Остап, голосно скликаючи козаків уманського куреня:

— Панове товариство! Курінного вбито! Курінного! Товариство, до мене! Одрубано курінному голову! Оберемо нового курінного!

— А чим ти не курінний!!?!

— Остапа Бульбенка!

— Ти у нас курінний!

— Бульбенка на курінного!

Гукала більша частина куреня, мчавши з Остапом поруч. Остап зняв шапку.

— Спасибі, панове-братове, за честь. За мною!

— Слава! — гукали запорожці.

Заскрипіла, відчиняючись, залізом кована брама і впустила, як овець у кошару, збитих у гурт, стомлених, пилом укритих вершників.

Багато запорожців помчало за ними.

— Відходь, відходь, пани-браття, від мурів. Не годиться близько,— кричав курінний Остап.

Почувся випал з кріпосних гармат.

— Ага! Попало! — посміхнувся Остап, бачачи, як декому попало від картечі.

— От і новий отаман, а веде курінь, як старий,— сказав кошовий Кирдяга, під'їхавши до Остапа.

Оглянувся Бульба: Остап!

— Спасибі, товариство, за честь, що виявили ви моєму синові Остапу.

— Ну що, перев'язали, чортового батька! Сміялись запорожці. Побиті поляки щось кричали

здаля.

Вечоріло. По степах гасали скажені коні з прив'язаними до хвостів трупами і розтинали повітря тривожним іржанням.

Запорожці сіли кружка вечеряти.

Мчить степом козак Голодуха Максим на татарському коні, два коні на поводу.

Мчить Голодуха на парі коней.

Мчить Голодуха на одному коні.

Мчить Голодуха стомлений, розпухлий, спалений сонцем і вітрами. Влетів Голодуха в курінь. Обступили його запорожці.

— Товариші,— промовив Голодуха смертельно стомленим голосом.— Слава богу... думав, не знайду... П'ятий день з коня не злізаю...

— Скажи-но, що... І звідки ти?

— Татари... Січ-матір спалили.... Всіх вирізано! Забрано в полон... один я втік...

— Та що ж ви? П'яні були там чи спали? — почулися голоси запорожців.

Але Голодуха не відповів. Очі йому склепилися, він упав з коня і заснув твердим сном.

— Давай раду, кошовий...

— Хай старі наперед скажуть.

— Кошовий... Давай раду, отамане.

Загомоніли запорожці тихо й схвильовано. Звістка про загибель Січі вразила всіх у самісіньке серце. Було тихо, як біля домовини найближчого. Кошовий зняв шапку і вже не як начальник, а як товариш подякував козакам за честь і сказав:

— Спасибі, товариші, за честь.

Кошовий говорив тихо, не так, як на мітингу. Він говорив тихо, і вдумливо, і дуже проникливо. І був він схожий в цей час не на грізного запорозького отамана, а на доброго лагідного дядька.

— Та коли вже мене вшанували, то моя рада: не гаяти, товариші, часу і гнатися за татарином. Може, ще наздоженемо. Моя рада: рушати. Ми тут уже показали ляхам, що таке козаки; за кривду, скільки було сили, помстилися.

— Отже, моя рада — рушати,— закінчив свою промову кошовий.

— Рушати! — розляглося голосно по запорозьких куренях.

— Ні, неправдива твоя рада, кошовий! — промовив Бульба, що стояв попереду свого куреня. — Ти забув, мабуть, що в полоні зостаються наші, захоплені ляхами?

Тарас вийшов наперед:

— Ти хочеш, мабуть, щоб ми не поважали першого святого закону товариства, покинули б братів своїх на те, щоб з них живцем зідрали шкуру, щоб четвертували козацьке тіло і розвозили по містах і селах? Який же козак з того, хто кинув у біді товариша? Кинув його, як собаку, пропадати на чужині? — гукнув Тарас, звертаючись до запорожців.— Коли вже на те пішло,— повернувся він до кошового, — що всякий нехтує козацькою честю, то не дорікне вже ніхто мені. Сам-один зостаюся!

Завагалися запорожці.

— А хіба ти забув, полковнику,— промовив тоді кошовий,— що в руках у татар теж наші товариші, що коли ми тепер їх не визволимо, то життя їх буде продане у вічну неволю поганську, а це гірше від усякої лютої смерті. Страшна неволя, а не смерть.

— Істинна правда,— задеренчав у запорозьких рядах голос старезного козака Касяна Бовдюга. Було Бовдю-гові років сто. Це був найповажніший козак, носій запорозької правди і традицій.

— Скажіть нам, діду, що робити, порадьте,— загомоніли запорожці і притихли.

— Послухайте ж, дітки, мене, старого,— почав свою промову Бовдюг, напівлежачи в задку воза.

Козаки обступили його.

— Мудро сказав кошовий як голова козацького війська. Ну, велику правду сказав і полковник Тарас. Дай, боже, йому віку довгого. Перша честь козака є шанувати товариство. От, скільки живу я на світі, не чув я, панибраття, щоб козак покинув де чи продав як-небудь свого товариша. І ті, і другі — нам товариші. Так от яка моя мова: ті, кому милі захоплені татарвою, нехай женуться за татарами, а кому любі полонені ляхами, нехай зостаються. Оце й буде по-нашому. Кошовий піде з одною половиною за татарами, а друга половина хай обере собі наказного отамана, от хоч, приміром, полковника Бульбу Тараса, дай йому, боже, здоров'я. Отаке-то.

Висловлена Бовдюгом премудрість припала до серця всім запорожцям. Всі дітки зраділи.

— Ну, спасибі вам, діду. Довго мовчали, та нарешті й сказали,— заговорили запорожці, ніжно дивлячись на Бовдюга.

— Що, всі згодні на це? — спитав кошовий.

— Всі! Згодні! — загукали козаки.

— А може, все-таки... Чи вже нехай, як то кажуть... Ну^ добре, так тому й бути... Значить, раді кінець? — спитав кошовий.

— Кінець! — загукали козаки.

— Слухайте ж тепер військового наказу, — сказав кошовий і, виступивши трохи наперед, надів шапку. Всі запорожці за цим знаком

поскидали свої шапки, потупивши очі в землю, як завжди велося між козаками, коли мав промовляти старший.

— Хто хоче рушати, ставай на правий бік. Хто зостається — відходь на лівий. Куди більша частина куреня, туди й решта.

І от почали переходити, хто на правий, хто на лівий бік.

— А що, панове-братове? Чи вдоволені одна сторона другою? — спитав кошовий.

— Всі вдоволені, батьку, — відповідали запорожці, що стояли двома лавами одна проти другої.

— Ну, то попрощайтеся один з одним, бо господь знає, чи доведеться на цім світі побачитись. Слухайте свого отамана, а робіть те, що самі знаєте, що велить козацька честь.

І всі козаки перецілувалися між собою. Почали прощатися отамани, вклоняючись один одному.

— Прости мені, брате.

— Бог простить.

— Вдруге.

— Бог простить.

— Втретє.

— Бог простить. Прости й ти мені.

— Бог простить.

— Ще раз.

— Бог простить.

— Втретє.

— Бог простить.

Поцілувалися навхрест. Подивилися один одному в вічі, та так і не сказали нічого, немов прочитали в очах вічну розлуку. Замовкли і задумались обидві сиві голови.

Так прощалися запорожці товариш з товаришем, побратим з побратимом. Смеркало. Упала ніч на табір. Братчики відходили тихо, пошапкувавшися ще раз з товаришами. Остання пара прощалася, ще помітна на фоні нічного неба. Попрощалися і розлучились. Глухо віддавався кінський тупіт та скрип якогось колеса. Довго стояв товариш і махав услід рукою, хоч нічого вже не було видно.

— Не такі мої літа, щоб ганятися за татарами,— говорив старий Бовдюг купці зажурених козаків.— Давно вже я молю бога, що коли доведеться помирати, то щоб на війні, за праведне діло. Так воно й сталося. Славнішої смерті вже й не буде в нічному місці для старого козака.

Сум, що не личить хоробрим, став тихо огортати козацькі голови, і це бачив Бульба.

Старий запорожець Іван Закрутигуба стояв за возом навколішках і молився. Пройшов Бульба.

Бульба підійшов до возів: біля найбільшого воза сиділо троє слуг.

— Розпакуйте, хлопці, вино. Всі баклаги й барила! Слуги кинулися до воза, палашами перерізували міцні

мотузи, стягали товсті попони і знімали баклаги й барила.

— Беріть усі, — звернувся Бульба в бік запорожців,— що в кого є: ковші, черпаки або чарки. Я частую вас, пани-браття.

Тарас витримав паузу, чекаючи на козаків, що підходили до нього з усіх боків. Узяв він це благородне старе вино, щоб коли випаде велика хвилина, то щоб кожному козакові дісталося випити, щоб у велику хвилину велике б почуття огорнуло людину. Тарас почував, ідо ця хвилина настала. Треба було відновити бадьорість у кожній душі.

— Не з нагоди того, що ви зробили мене своїм отаманом, не з нагоди навіть прощання з нашими товаришами— ні! Перед нами діло великого козацького поту, великої козацької відваги! Отже, вип'ємо, товариші, за Січ, щоб довго вона стояла на погибель бусурманам, щоб кожного року виходили з неї молодці, один від одного кращий. Та вже заразом вип'ємо і за нашу власну славу, щоб не забув нас мир, щоб згадали онуки й сини тих онуків, що були колись такі, що не посоромили товариства і не покинули своїх. Отож за віру, панове-братове, за віру.

— За віру! — загомоніли найближчі густими голосами.

— За віру! — підхопили дальні.

— За Січ! — промовив Тарас, високо піднісши над головою свій келех.

— За Січ! — озвалися густо в передніх рядах.

— За Січ! — промовили тихо старі, моргнувши сивим вусом.

— За Січ! — стрепенувшись, як молоді соколи, повторили молодці.

— Тепер останній ковток,— мовив Бульба.— За славу всіх християн, які живуть на світі!

І всі козаки до одного піднесли й випили вино за славу.

Заграли бандуристи й заспівали урочистої і старої, навіть на той час, пісні.

Думали запорожці. Черпаки були вже порожні. Не про користь думали вони. Не про те, кому пощастить набрати червінців або коней. Вони поглядали, як орли на верхів'ях гір. Як орли, озирали вони все поле та долю свою, що чорніла вдалині. Буде все поле засіяне їх білими кістками... і піде дибом про них слава по всьому світу, і все, що тільки народиться потім, буде згадувати про них.

Стояв Бульба і думав. Тихо грали бандуристи.

Розвиднялось. На магістратській башті — вартові і французький інженер-фортифікатор Боплан. Боплан дивився в підзорну трубу в бік лісу, куди подалися запорожці. Залунали бойові сигнали.

Перед возами поле, повтикане гострим кіллям, уламками списів. Тарас дивився на замок, стоячи на возі.

— Готуйтеся, панове, зараз вирушать ляхи.

Відчиняється кріпосна брама. З міста виступає вороже військо. Виїздили пани, оточені незчисленними слугами.

Тарас бачив цей виїзд. І хоч він почував, що вже тверді духом його козаки, йому захотілося цієї урочистої в житті хвилини сказати своїм лицарям усе, що було в нього на серці.

— Хочеться мені перед боєм сказати вам, панове, що таке є наше товариство. Ви чули від батьків і дідів, у якій пошані була наша земля — і грекам давалася взнаки, і Царгороду. І міста були пишні, і храми, і князі руського роду, свої князі, а не католицькі недовірки.

Усе забрали бусурмани, все пропало,— мовив далі Тарас.— Зостaлися тільки ми, сироти, та як удовиця-си-ротина — земля наша!..

Польські улани вилітали з кріпосної брами, мов хижі птахи з клітки, лопочучи крилами.

На кріпосному мурі стояв ксьондз і кропив уланів кропилом.

— Ось у який час подали ми, товариші, руку на братство, на товариство. Нема зв'язку, святішого над товариство. Батько любить дитину свою, мати любить дитину свою, та все це не те, братці. Любить і звір свою дитину. Але поріднитися душею, а не кревно може тільки людина.

Запорожці Демид Затуливітер і Лаврін Жереб стискали свої чорні брови, і від гордого хвилювання сльози набігали їм на очі.

— Бували і в інших землях,— чувся голос Тараса,— товариші, але таких, як у руській землі, не було таких товаришів! Ні!

Запорожці Софрон Подобайло і Павло Трамана стояли горді й пишні, як архістратиги або орли. На очах у них теж були сльози, але вони їх не помічали.

— Слухайте і розкажіть про цю дружбу, хто живий зостанеться, дітям і онукам,— долітали слова Тараса.— Хай перейде її слава з роду в рід... Знаю, падло завелося тепер на землі нашій. Думають тільки про мед у своїх льохах. Переймають чорзна-які звичаї. Гидують своєю мовою. Свій свого продає. Ласка чужого короля і магната, що жовтим чоботом своїм б'є їх по морді, дорожча їм над усяке братство... Хай же знають вони, що таке важить у руській землі товариство. А вже як на те пішло, щоб умирати, то нікому з них не доведеться так умирати! Нікому! Не стане у них на те їх мишачої натури. Вогонь!

Останні слова Бульба вже мовив під тупіт і гуркітню поляків, які щільно підступили до табору.

Ударили запорожці з семип'ядних пищалів, коли ляхи наблизились на рушничний постріл. Димом затягло весь табір.

Запорожці палили, не зводячи духу. Задні заряджали рушниці переднім.

Бачать ляхи, що непереливки. Відступили назад, залишивши на місці купи вбитих і поранених.

Вражений запорозькою тактикою, французький інженер Боплан верещав, як недорізаний, намагаючись налагодити артилерійський вогонь. Тяжко ревнули широкими горлами чавунні гармати. Димом затягло все поле. Наче й не було половини Незамайківського куреня.

Побачивши, що біда буде всьому Незамайківсько-му і Стебликівському куреням, Тарас гукнув на весь голос:

— Вибирайся швидше з-за возів! На коней! Закипів курінний отаман Кукубенко, побачивши, що

кращої половини куреня його нема! Врізався він з рештою своїх незамайківців у середину поляків, багатьох комонників збив з коней і пробився до гармати.

Довго й запекло билися козаки з панами.

Билися біля самих скованих возів Вовтузенко, Вертихвіст, Попович.

Звалив один міцний лях на землю Дегтяренка і, замахнувшись на нього шаблею, кричав:

— Нема між вами, собаками, ні одного, хто посмів би...

— А бреше-еш! — вигукнув, раптом з'явившись, козак Мусій Шило.— Є такі, що б'ють вас, собак!

І Шило кинувся на пана.

Довго рубалися вони! І наплічники, і нагрудники погнулися в обох від ударів. Розрубав на ньому вражий лях залізну сорочку. Зачервоніла сорочка. Та не подивився на те Шило, а замахнувся всією жилавою рукою й оглушив пана по голові. Гепнувся лях, а Шило став рубати оглушеного. Та підбіг ззаду підлий панський хлоп і загнав Шилові ножа в спину. Упав Шило на вбитого ляха і вмер.

А з-за возів уже виїздив Задорожний, Вертихвіст та Балабан.

— А що, панове,— гукнув їм Бульба,— чи єсть іще порох у порохівницях? Чи не ослабла козацька сила? Чи не гнуться козаки?

— Єсть іще, батьку, порох у порохівницях. Не ослабла ще козацька сила. Ще не гнуться козаки.

— Гайда!

І Тарас з козаками кинувся вперед.

На невеличкому горбку пани сурмили збір. Підлетів дебелий полковник і звелів викинути вісім мальованих корогов для збору. Кинулися поляки під корогви, та не встигли вишикуватись, як налетів на них Кукубенко з незамайківцями всередину і напав прямо на товстопузого полковника. Пустився товстопузий навскач.

Та Кукубенко погнався за ним через поле.

Побачивши це з бокового куреня, пустився навперейми панові Степан Гуска. От би накинув панові на •шию аркан і зірвав його з коня. Підлетів Гуска до товстопузого і простромив його списом. Та не минув лиха і Гуска. Підлетіли до нього четверо ляхів і підняли його на списи.

Б'ється коло возів Закрутигуба.

Б'ється Метелиця. Писаренко б'ється вже на самих возах.

Мимо промчав Тарас з шаблею.

— Що, панове, чи єсть іще порох у порохівницях? Чи міцна ще козацька сила? Чи не гнуться ще козаки?

— Єсть іще, батьку, порох у порохівницях. Ще міцна козацька сила.

— Ще не гнуться козаки,— гукнув з воза старий. Бов-дюг і впав, уражений кулею в самісіньке серце.

— Дай, боже, усякому такої смерті! Хай же славиться вовіки руська земля.

І полинула в небеса Бовдюгова душа розповісти, як уміють битися на руській землі.

Падає отаман Балабан, діставши три смертельні рани від трьох панів. Почувши близьку смерть, тихо промовив:

— Здається мені, пани-браття, помираю славною смертю. Множество ляхів побідив. Хай же квітне вічно руська земля!

Відлетіла в небо добра Балабанова душа. Обсіли Кукубенка вороги.

Сам Тарас з криком кинувся на виручку Кукубенкові. Та було вже пізно.

Стікаючи кров'ю, страшний, відбивався від панів лицар Кукубенко. Але перше ніж наспіли до нього козаки, спис пробив йому груди, і Кукубенко схилився на руки товаришів. Ринула з Кукубенкових грудей молода кров, немов дорогоцінне вино.

— Дякую богові, що довелося мені вмерти при ваших очах, товариші. Хай же після нас живуть краще, як ми, і красується вічно руська земля!

Упав Кукубенко. Вилетіла його молода душа. Підняли її два молодих ангели й понесли на небо.

У небесах, між хмарами, летить скривавлена Куку-бенкова душа. Руки душі міцно затисли страшну рану, немов боячись, щоб з неї не витекла остання кров. За нею, трохи нижче й далі, летить багато інших душ козацьких.

На небі сидить старий бог-отець. За ним — ангели і святі, серед яких було чимало запорожців. Старий Бовдюг був теж серед святих. Знизу лине до бога Куку-бенкова душа і зупиняється перед господом.

— Це ти, Кукубенко? —запитав бог.

— Я, господи,— відповів Кукубенко.

— Ти не зрадив товариства?

— Ні, господи...

— Не кидав у біді чоловіка?

— Ні, господи...

— Беріг свою совість, бачу.

— Воістину...

— Ну, сідай, Кукубенку, одесную мене. Кахи!

І бог легенько кашлянув, як добрий старий пасічник, що не любить порохового диму, яким була просякнута вся Кукубенкова душа. Бог подивився вниз на грішну землю і прислухався. Крізь гамір і гуркіт, що долітав з землі, яку він сам створив, почувся голос Тараса.

— А що, панове? Чи є ще порох у порохівницях? Чи не пощербилися шаблі? Чи не втомилася козацька сила? — перегукнувся Тарас з невеличкою купкою кіннотників.

— Годяться ще, батьку, шаблі! Не зігнулися ще козаки!

І рвонулися знов козаки так, немовби і втрат ніяких не зазнали.

Подивився Тарас на страшне поле бою. Глянув на небо, на ключ кречетів і махнув хусткою.

Зрозумів той знак Остап, що весь час стояв у засідці.

— Панове-браття, батько кличе!

І помчав із засідки з своїм загоном.

Не витримали дужого натиску пани-ляхи.

А Остап гнав їх і рубав. Завертілись польські голови, закліпали переляканими очима і з страшним криком падали на землю.

Напоролися ляхи на вбите в землю кілля та уламки списів.

Ударили на них корсунці з-за возів.

— Перемога! Перемога! —загукали запорожці з возів.

— Перемога! — гукали запорожці, заграли в сурми і викинули переможну корогву. Тарас дивився вдалину. Він чув радісні вигуки своїх братів, але не радість, а тривога палала в його погляді.

— Ой, ні, ще не зовсім перемога! — промовив він, дивлячись на міську браму.

З кріпосної брами вилетів гусарський полк, краса всіх кінних полків. Під усіма вершниками були всі, як один, бурі коні. Попереду всіх мчав Андрій.

Сторопів Тарас, пізнавши здалека Андрія.

А тим часом Андрій, розпалений жаром бою, помчав, як молодий хорт, найгарніший і найпрудкіший з усієї зграї, рубаючи направо й наліво.

Не витерпів Тарас.

— Як? Своїх? Чортів сине, своїх б'єш? — гукнув він щосили. — Хлоп'ята! — звернувся Бульба до козаків.— Ану, заманіть його до лісу! Заманіть мені його!

І Тарас помчав до лісу.

Зразу ж тридцять найпрудкіших козаків кинулися на конях навперейми гусарам. Ударили збоку на гусарів.

А Голокопитенко оперезав плазом по спині Андрія і пустився бігти до лісу.

Як осатанів Андрій! Ударивши гострими острогами коня, щодуху полетів він за козаками. Ось він уже в лісі. Ось він уже наздоганяє Голокопитенка. Коли враз чиясь дужа рука схопила за повід його коня.

— Стій! — крикнув Тарас.

Затремтів Андрій усім тілом, став блідий, як школяр. Він побачив перед собою... самого тільки страшного батька.

— Ну, що ж ми тепер будемо робити? — промовив Тарас, дивлячись йому прямо в вічі.

Та нічого не міг сказати Андрій і стояв, потупивши очі в землю.

— Що, синку, помогли тобі твої ляхи? Андрій мовчав.

— Так продати? Продати віру? Продати своїх? Злазь з коня!

Покірно, як дитина, зліз Андрій з коня і став ні живий ні мертвий перед Тарасом.

— Стій і не ворушись, — промовив Тарас. — Я тебе породив, я тебе і вб'ю! — І Тарас, відступивши назад на два кроки, зняв рушницю.

Білий як полотно був Андрій. Тихо ворушилися його уста. Це не було ім'я вітчизни або матері чи братів... Тарас вистрелив.

Андрій повалився на траву, не промовивши жодного слова. Тарас підійшов до Андрія.

— Батьку, що ти зробив? Це ти вбив його? — спитав, під'їхавши в цей час, Остап.

Тарас кивнув головою.

— Біда, отамане,— закричав, підскочивши, Голокопитенко,— зміцніли ляхи. Прибула свіжа сила на підмогу. Тьма-тьмуща.

— Біда, отамане, — прискакав Вовтузенко. — Суне нова потуга!

— Де ти, батьку? Шукають тебе козаки. Уже вбито курінного отамана Невеличкого, Задорожного, Череви-ченка. Козаки просять, батьку, щоб ти глянув на них перед смертним часом,— сказав, підлетівши, охриплим голосом Писаренко, без шапки, з пробитою головою.

— На коня, Остапе! — промовив Бульба.

Не встигли вони сісти на коней, а вже ворожа сила оточила з усіх боків ліс і поміж деревами скрізь появилися ляхи з шаблями й списами.

Шестеро уланів налетіли на Остапа.

— Остапе, Остапе, не давайся! — кричав Тарас, врубуючись в гущу ляхів.

Лежить розстріляний за зраду батьківщини і товариства Андрій. Чути, як запекло рубались козаки з панами, як брязкали шаблі й трощилися голови.

— Остапе, не давайся, — чути зовсім близько крик Тараса. Видно, він рубався з уланами десь тут, поруч.

— Добре, синку, добре, Остапе! От і я слідом за тобою. Остапе, Остапе, не давайся! Ех, Остапе, Остапе... — чулося здаля серед брязкоту зброї, харчання й стогону.

Голова Остапа. Аркан туго стягнув шию. Очі мало не вилізли з орбіт. Кров. Цупкі руки вп'ялися у волосся й аркан.

— Ех, Остапе, Остапе! — кричав Тарас, пробиваючись до нього і сікши на капусту кого тільки попало. Став Тарас. Страшний удар ззаду приголомшив його. І він звалився на землю, як підрубаний дуб.

Бульба розплющив очі і підвівся. Три важкі зморшки лягли йому на чоло. Він обдивився, помацав рукою стіну, лежанку, подушку. Поглянув на присутніх. Біля нього сиділо кілька фігур. Бульба весь був у пов'язках.

— Де я? — спитав Тарас.

— У Січі-матері,— відповів один з присутніх — осавул Товкач.

— Живий?

— Живий, порубаний дуже.

— Довго я спав?

— Ой, довго...

— А Остап? — стурбувався раптом Бульба і згадав усе.— Остап!? — закричав Бульба і з горя почав зривати з себе пов'язки.

Товариші схопили його за руки й за ноги.

Тарас сидів на лежанці. Видно, минуло чимало часу. Він був уже без пов'язок. Важка туга огорнула його лице. Тут-таки сиділи товариші. Була ніч. На дерев'яній полиці горів світич. У кутку — коло божниці — лампада.

— Чого ж не зайде кошовий? —спитав Бульба.

— Кирдяга? Е... Нема вже давно.

— Ото, як погналися з-під Дубно за татарами, тоді ж усі й погибли. Хто в бою, хто з голоду, хто в полоні... Нема Кирдяги.

— А Прокопович?

— І Прокоповича, і Череватого, і Нареченого, і Де-мида. Нема. Погуляли, хай царствують...

— Поросли травою.

Тарас сидів сумний і зажурений. Був бенкет пишний і бучний. Перебито на дрізки весь посуд. Ніде не лишилося вина ні краплини.

Розхапали гості й слуги всі дорогі кубки і жбани — сумний сидить господар дому, думаючи: краще б і не було того бенкету.

Даремно намагалися сиві бандуристи розважити Тараса, славлячи над величним Дніпром і нічним степом його козацькі подвиги.

Суворо, з невгасимою журбою дивився він на все й тихо, понуривши голову, плакав:

— Остапе мій, Остапе мій...

Сорок запорозьких чайок випливали в Чорне море до турецьких берегів.

Чубаті запорожці, м'язисті, просмолені смолою і просолені морськими хвилями, гребли здоровезними опачи-нами й співали.

Тарас сидів на березі моря. До нього долітала пісня запорожців і кигикання самотньої чайки в очереті.

— Остапе мій, Остапе мій... Тарас плакав.

Гуляли білі баранці по морю, і вже зовсім здалека, ледве чутна, долинала пісня.

Гей, повій, повій, та буйнесенький вітер, Та понад тими байдаками; Де пливуть козаки, тільки мріють шапки, Та й на той бік, за нами...

Самотній Бульба, як корабель у морі, мчить степом, де так недавно тішили йому серце його синочки, і небо, і безмежна просторінь.

Тарас їде вулицею Умані. Спис і шабля, дорожня баклага при сідлі, похідний горщик з саламахою, порохові набої, пута на коні та інший

риштунок і сам його вигляд свідчили про довгу і важку путь. Зупинившись коло поганенького будиночка, в якому ледве видно було невеличкі віконця, Тарас зліз з коня і пішов досередини.

Янкель молився в своїй світлиці, накрившись своїм досить брудним богоміллям, і обернувся, щоб плюнути назад за звичаєм своєї віри.

Коли раптом очі його зустріли Бульбу, що стояв позаду.

— Слухай, Янкелю! — звернувся Тарас до Янкеля, що почав був уже кланятися і замкнув обережно двері, заповнивши перед цим усю світлицю своєю метушнею.— Не крутись, слухай. Я врятував тобі життя. Тебе розірвали б, як собаку, запорожці. Тепер твоя черга зробити мені послугу.

— Боже мій! Пане Тарасе! Яку послугу! Коли така послуга, що можна зробити, то чому ж не зробити.

— Помовч. Вези мене до Варшави.

— До Варшави? Як до Варшави? — промовив Янкель. Брови й плечі його полізли високо вгору від здивування.

— Вези мене до Варшави. Я хочу ще раз побачити його й сказати йому хоч одне слово...

— Кому сказати слово?

— Моєму Остапові...

— Хіба пан Тарас не чув, що вже...

— Знаю, знаю все. За мою голову дають дві тисячі червінців. Я тобі п'ять тисяч дам. Ось тобі дві тисячі зараз, а решту, як повернуся.

І кинув Бульба червінці, мов якийсь непотріб.

— Ой, що пан робить? — скрикнув Янкель, закриваючи рушником червінці чи то від Бульби, чи то невідомо від кого.— Ай, славна монета! Ай, добра монета,— говорив він, вертячи червінець і пробуючи його на зубах.

— Я не просив би тебе,— сказав Бульба,— сам знайшов би дорогу, але мене можуть пізнати прокляті ляхи. А ви на те вже створені. Ви навіть чорта обдурите. Запрягай воза й вези мене.

Янкель слухав Тараса, як велику дитину, іронічно киваючи головою:

— Пан думає, що так просто — взяв колибу, запріг собі — й "вйо".

— Ну, то сховай, як знаєш. У порожню бочку, чи що.

— Ай-ай! А пан хіба не знає, що кожен подумає, що в бочці горілка?

— Ну, то хай собі думає.

— Як? Хай думає? — схопив себе з жаху обома руками за пейсики і потім гнівно підняв обидві руки вгору Янкель Горелік.

— Ну, чого ти...

— А пан хіба не знає, що пан бог на те створив горілку, щоб її кожен пробував? Та перший-ліпший шляхтич буде бігти п'ять верстов за бочкою, продовбає дірочку, побачить, що не тече, і скаже: жид не повезе порожньої бочки. Мабуть, тут щось є. Схопити жида! Зв'язати

жида! Забрати гроші в жида! До тюрми жида! Бо все, що тільки є в світі поганого,— все звалюють на жида! Ґвалт!! Думають, що коли жид, то вже не людина!!! — вимовив Янкель голосом, повним такої туги і такого розпачу й протесту, що навіть сам злякався.

— Ну, то поклади мене у віз із рибою.

— Ай! Риба! По всій Польщі люди голодні, як собаки. Рибу розкрадуть, і пана...

— То вези мене хоч на чорті — тільки вези! — почав уже сердитись Тарас. Янкель притих, його осяйнула думка.

— Не на чорті, а на кобилі, і не в бочці, а в цеглі. Там тепер наїхали з Німеччини інженери будувати проти пана кріпості...

— Роби, як знаєш, тільки вези.

З Умані в степ виїхав віз із цеглою. Віз був запряжений двома шкапами. На одній з них сидів довгий, як Дон-Кіхот, Янкель. Вечоріло. Янкель вимальовувався на небі символічним силуетом, ім'я якому — страждання. Янкель співав.

Коло воза біля повітки зупиняється Янкель. Нагнувшись до цегли, Янкель промовив тихо:

— Пане полковнику, ми вже у Варшаві. Пан Остап сидить— у міській в'язниці. То хай пан Тарас не турбується. Все буде зроблено.

Тарас сидів у єврейській тісній, низенькій, брудній, напівтемній кімнатці. Пом'ятий, змучений, весь покритий червоним цегляним пилом, у червоному жупані, з тремтячими червоними руками, він був, здавалося, у відчаї. Та надія не вгасала в ньому. Перед ним стояло кілька євреїв.

— Слухайте, жиди! — сказав він, і в словах його відчувалося хвилювання.— Ви все на світі можете зробити, викопаєте хоч з дна морського. Визволіть мені мого Остапа! Дайте йому змогу втекти від панських рук. От я цьому чоловікові,— Бульба показав на Янкеля,— обіцяв дванадцять тисяч червінців. Я дам ще дванадцять. Я продам хату і останню одежину, чуєте!

— Ой, не можна, ласкавий пане, не можна,— сказав, зітхнувши, Янкель.

— Ні, не можна, пане! — сказав другий єврей.

— Не можна,— повторив Бульба і гірко посміхнувся. Він не був непохитний, міцний, як той дуб. Душа

його була мов у пропасниці. Він був кволий.

— Зараз не можна, пане,— промовив Мордохай.

— Коли страта?

— Завтра вранці.

— Якщо пан хоче побачитись, — сказав Мордохай, який весь час шушукався в кутку з двома євреями, зрідка поглядаючи назад на Тараса,— то завтра раненько, ще до схід сонця. Вартові дають згоду. Ух, пане, що це за народ! Не дай бог йому щастя...

— Добре, веди!..— пожвавішав Тарас, і вся твердість вернулася до нього.

— Янкелю,— промовив Мордохай, звернувшись до Янкеля,— пан полковник буде чужоземний граф. Пан хоче бути графом? — звернувся Мордохай до Бульби.

— Хоч чортом,— відповів Тарас.

Біля гостроверхих дверей підземелля стояв вусатий гайдук. Вуса в нього були триярусні, що робило його схожим на кота. Янкель і Тарас підійшли до дверей. Янкель скорчився в три погибелі і майже боком підкотився до гайдука.

— Ваша ясновельможносте! Ясновельможний пане!

— Ти це до мене говориш, жиде?

— До вас, ясновельможний пане.

— Хм... я... я просто гайдук.

— А я, далібуг, думав, що це сам воєвода. Ай-ай-ай! Ц-ц-ц! Ай, який поважний вигляд. Далібуг, полковник, зовсім полковник! От ще б на палець прибавити — і полковник.

Гайдук зрадів.

— Що то за народ військовий! — мовив далі Янкель. — Ой, вей мир, що за народ! Шнурочки, бляшеч-ки! І так від них блищить, так блищить, як від сонця!

Гайдук заіржав від задоволення.

— Прошу пана зробити послугу,— сказав Янкель.— Ось князь приїхав з чужого краю, хоче подивитися на козаків. Він зроду не бачив, що за люди ці козаки.

— Люди! Собаки це, а не люди, ваша ясновельможносте,— промовив гайдук, звертаючись до Тараса.

— Брешеш, чортів сину! Сам ти собака, пся крев! — мовив "граф" Бульба.

— Еге-ге, — сказав гайдук, — ось ти хто? Постривай же.

І гайдук приклав до рота ріг, щоб дати сигнал.

— Ваша величносте! — Янкель кинувся до гайдука, вчепився в нього обома руками й одночасно відштовхував Бульбу ногою.— Ваша королівська .величносте! Як бога кохам! Мовчіть! Мовчіть, ради бога. Ваша величносте! Ми вам дамо таке, що світ не бачив,— два червінці.

— Два червінці? Сто червінців!!! — зміркував гайдук і приклав до рота ріг.

— Уй, даю! — і Янкель, зблідлий і тремтячий, розв'язав свій шкіряний гаман і висипав золото в руки гайдукові.

— Ходімо, ходімо, пане графе. Далібуг, ходімо! — і Янкель повів Тараса.

Загомоніла величезна юрба на варшавському майдані і вся подалася вбік.

— Ведуть! Ведуть! Козаки!

На балконах під балдахінами сиділо вельможне панство.

На балконі сиділа, забувши вже Андрія, панночка з пихатими панами.

Юрба гула. Далеко над юрбою височів ешафот.

— Ведуть! Ведуть! Запорожці!

Вони йшли з непокритими головами, з довгими чубами. Бороди їм теж повідростали.

Вони йшли не боязко, не похмуро, а з якоюсь тихою гордістю. їх одежа з дорогого сукна звисала на них старим руб'ям.

Вони не оглядалися і не вклонялися народові. Крики ненависті, злоби, цікавості і жорстокості супроводжували їх, то зростаючи, то вгасаючи. Часом вони йшли серед мертвої тиші.

— Тихо, тихо! Запорожці!.. Попереду всіх ішов Остап. І кати.

Підійшли запорожці. Зупинилися. Віддзвонив годинник на вежі.

Кат помацав сокиру.

Що відчув старий Бульба, дивлячись на Остапа з юрби?

Остапові першому довелося випити гірку чашу. Він ' глянув на своїх, підняв заковану руку вгору і промовив голосно:

— Дай же, боже, щоб усі, які тут стоять єретики, не почули, нечестиві, як мучиться християнин! Пошли нам силу, щоб ніхто з нас не промовив ні слова.

— Добре, синку, добре...— тихо прошепотів Бульба, понуривши в землю свою сиву голову.

Остап пішов на ешафот.

Остап на ешафоті. Кати зірвали з нього старе руб'я.

Багато побожних бабусь, молодих жінок і дівчат найполохливіших пронизливо скрикували з істеричною гарячкою, заплющуючи очі, і відвертаючись, і щипаючи одна одну.

Гладкий різник, спостерігаючи весь процес страшної кари, з виглядом знавця розповідав присутнім про все, що відбувалося на ешафоті.

Тарас стояв у юрбі і дивився на страшні муки сина.

Коли панянки відвернули очі і по-собачому завищали, почувся хряск Остапових кісток...

Тарас стояв у юрбі, гордий і осяйний, і шепотів:

— Добре, синку, добре...

Підняли, піднесли Остапа на останні муки. Не витримав Остап і скрикнув з душевної немочі:

— Батьку! Де ти? Чуєш, тату?

— Чую! — розляглося серед загальної тиші.

І весь мільйон народу рівночасно здригнувся.

ВІДШУКАВСЯ ТАРАСІВ СЛІД. СТО ДВАДЦЯТЬ ТИСЯЧ КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА З'ЯВИЛОСЯ НА КОРДОНАХ УКРАЇНИ.

Молодий гетьман Остряниця і старезний Гуня, а за ними полковники, осавули і генеральний бунчужний ішли на чолі силенного війська.

Бунчукові товариші несли бунчуки. Майоріло багато корогов і знамен.

З УСІХ УСЮД ПІДНЯЛИСЯ КОЗАКИ: ВІД ЧИГИРИНА, ВІД ПЕРЕЯСЛАВА, ВІД БАТУРИНА, ВІД ДНІПРОВСЬКОГО НИЗУ...

Мчать козаки степами і лісовими дорогами, через річки, день і ніч.

ПІДНЯЛАСЯ ВСЯ НАЦІЯ, БО УРВАВСЯ ТЕРПЕЦЬ НАРОДУ, ПІДНЯЛАСЯ ВІДПЛАТИТИ ЗА ЗНЕВАГУ ПРАВ СВОЇХ, ЗА ПОРУГУ ЗВИЧАЇВ, ЗА БЕЗЧИНСТВА ЧУЖОЗЕМНИХ ПАНІВ, ЗА ПРИГНОБЛЕННЯ, ЗА ВСЕ, ЩО ЖИВИЛО З ДАВНІХ-ДАВЕН СУВОРУ НЕНАВИСТЬ КОЗАКІВ.

Мчать козаки серед пожарів.

НАВІТЬ САМИМ КОЗАКАМ ЗДАВАЛАСЯ НАДМІРНОЮ НЕЩАДНА ЖОРСТОКІСТЬ ТАРАСА. ТІЛЬКИ ВОГОНЬ ТА ШИБЕНИЦЮ ВИЗНАВАЛА СИВА ГОЛОВА ЙОГО.

На чолі полку мчить Тарас, його вигляд страшний. Бурхає полум'я.

НА СТОРІНКАХ ЛІТОПИСУ ЗМАЛЬОВАНО ДОКЛАДНО, ЯК ТІКАВ ОД КОЗАКІВ РОЗБИТИЙ ПОЛЬСЬКИЙ КОРОННИЙ ГЕТЬМАН ПОТОЦЬКИЙ І ЯК ОБЛЯГЛИ ЙОГО В МІСТЕЧКУ ПОЛОННОМУ

ГРІЗНІ КОЗАЦЬКІ полки.

Коронний гетьман Микола Потоцький стояв перед гетьманом Остряницею і Гунею в оточенні козацької старшини і, присягаючи, обіцяв від імені короля повернути Україні потоптані права.

Остряниця і Гуня не вірили Потоцькому.

— Ці присяги ми чули і знаємо ціну панським присягам!

Гомоніла старшина і козаки. Остряниця. Присягнися... Потоцький. Присягаю. Остряниця. Іменем господа бога. Потоцький. Іменем бога.

Остряниця. Присягай іменем короля... забути ворожнечу і повернути права народові. Потоцький повторює. Гуня. А тепер дай слово честі. Потоцький зніяковів і потупив очі.

— Бреше! — почувся голос з юрби.

Слідом за цим криком загримів хор і загули дзвони.

У ясних золотих ризах, несучи ікони й хрести, йшли попи з православним архієреєм на чолі. Усі козаки і старшини скинули шапки й стали навколішки.

— Слава в вишніх богу і на землі мир, в человецєх благоволеніє! — почав свою казань архієрей, ставши перед гетьманом, явно бажаючи добитися миру.

— Ей, гетьмане і полковники! Не зробіть такого бабського діла! — почувся з юрби голос Тараса.— Не вірте ляхам, продадуть, псяюхи! — остерігав Тарас гетьмана і полковників.

— Полковник Бульба...— докірливо промовив Остряниця, поглянувши в бік Тараса. В цей час військовий писар подав йому умови миру, і

гетьман Остряниця, взявши гусяче перо, підніс його до пергаменту і на мить задумався.

Тарас рвонувся до гетьмана. Тараса зупинили інші полковники.

Остряниця підписав документ.

— Мир...— пронісся шепіт по війську, і враз стало тихо.

Бульба підійшов до Остряниці серед мертвої тиші і зламав шаблю.

— Прощайте! Як двом кінцям цієї шаблі не з'єднатися в одно, так і нам, товариші, більше не бачитись на цьому світі!

І кинув Бульба уламки шаблі на землю.

— Пом'яніть ще прощальне моє слово. Перед смертною годиною ви згадаєте мене. Думаєте, купили спокій і мир? Думаєте, панувати станете? Будете панувати іншим пануванням. Здеруть з голови твоєї, гетьмане, шкіру, наб'ють половою і повезуть її по ярмарках напоказ. Не вдержите й ви, панове, голів своїх! Пропадете замуровані в кам'яних льохах. А ви, хлопці...

І Тарас повернувся до своїх, що стояли позаду:

— Хто з вас хоче вмирати не по запічках та бабських лежанках, не п'яними попідтинню коло шинку, а чесною козацькою смертю?.. Хто?

— За тобою! Пане полковнику! З тобою! — крикнув полк.

— А коли зі мною, то за мною!..

І, насунувши шапку, грізно глянув на всіх.

— Не попрікне ж вас ніхто прикрим словом! Гайда! Тарас ударив по коневі і в гніві помчав геть, а за

ним увесь полк.

Сумні стояли гетьман і полковники: задумалися і мовчали довго, пригнічені якимсь важким передчуттям. Стирчать на кіллі черепи гетьмана і полковників.

ДОВГО ГУЛЯВ ТАРАС ПО ВСІЙ ПОЛЬЩІ, ДОВГО РОЗЛИВАЛИ КОЗАКИ ЧЕРВОНЕ ВИНО, І НЕ ОДНІ БІЛОСНІЖНІ РУКИ ПІДІЙМАЛИСЯ З ДИМУ І ПОЛУМ'Я ДО НЕБЕС З КРИКАМИ, ВІД ЯКИХ ЗДРИГАЛАСЯ СИРА ЗЕМЛЯ.

Палає костьол. Тікають ксьондзи, ченці, жінки. Вдираються козаки. Шибениці, і полум'я, і кари.

— Нічого не жалійте! Нічого! — гукав Тарас козакам.

— Це вам, вражі пани, поминки по Остапові! Гетьман Потоцький на чолі війська переслідує Тараса.

Шість днів одступали козаки від Потоцького. Степами, ярами, болотами та байраками.

Над самою кручею дністровою кинулися козаки на поляків і прорвалися крізь їх оточення.

— Стій! Випала люлька з тютюном! Не хочу, щоб і люлька дісталася вражим панам!

І почав Бульба, зіскочивши з коня, шукати люльку. Набігла ватага драгунів і навалилася на Тараса. Труснув був Тарас усім тілом, та вже не посипались на землю драгуни, як колись бувало.

— Ех, старість, старість,— сказав він і заплакав. Потягли Тараса на верховину гори до сухого дерева, верхів'я якого спалило громовицею.

Прикрутили його залізними ланцюгами до стовбура. Підтягли вище. Прибили цвяхами руки.

Почали метушливо зносити хмиз, дрова і розпалювати вогонь.

Та не на вогонь дивився Тарас. Дивився він у той бік, де відстрелювались козаки.

— Займайте, хлопці, займайте гору за лісом! Гору займайте! От пропадуть, пропадуть ні за що! — говорив він у розпачі і глянув униз, де блищав Дніпро. Радість засяла в його очах.

— До берега, до берега, хлопці! Спускайтеся стежкою ліворуч. Та забирайте човни! Човни забирайте, щоб не було погоні! — кричав Тарас, охоплений полум'ям. Та за таку пораду дістався йому тут-таки удар обухом по голові, який все перевернув в його очах.

Пустилися козаки щодуху гірською стежкою, а вже погоня за плечима.

Підняли козаки нагайки, свиснули — і їх татарські коні відірвалися від землі та, як змії, перелетіли через прірву.

І шубовснули прямо в Дністро.

Зупинилися польські драгуни над прірвою, дивуючись нечуваному козацькому ділу.

А козаки вже пливли з кіньми у річці й спускали в воду човни.

Коли Бульба очуняв від удару і глянув на Дністро, козаки вже були на човнах і гребли веслами, і засяяли радістю очі в старого отамана.

— Прощайте, товариші! — гукав він їм зверху.— Згадуйте мене і на ту весну приїздіть сюди та добре погуляйте. Що, взяли, чортові ляхи? Думаєте, є що-небудь на світі, чого б побоявся козак? Підождіть, настане час, дізнаєтесь ви, що таке православна руська віра. Вже й тепер чують далекі й близькі народи — піднімається з руської землі сила, і не буде в світі сили, яка б не скорилася їй...

Розіслалося полум'я по дереву й закрило Тараса.

Козаки пливли в очеретах і співали про свого отамана.

На високій кручі над Дністром догоряло Тарасове вогнище.

1941